

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » червня 2022 року

УДК 316.613.434-053.6

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 466 з групи

**ЄРМОЛІНСЬКА Анастасія
Олександрівна**

Науковий керівник:

к.психол.н., доцент б.в.з.

АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«03» червня 2022 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **ЄРМОЛІНСЬКІЙ Анастасії Олександрівни**

1. Тема роботи: «Особливості прояву агресивної поведінки дітей у підлітковому віці» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «17» листопада 2021 року.
2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості прояву агресивної поведінки дітей у підлітковому віці.
4. Завдання дослідження:
 - 1) здійснити теоретичний аналіз літератури стосовно поняття агресії у психолого-педагогічній літературі;
 - 2) описати особливості прояву агресії у підлітковому віці;
 - 3) розглянути соціально-психологічні причини прояву агресії у підлітків;
 - 4) експериментально вивчити особливості прояву агресивної поведінки дітей у підлітковому віці;

- 5) створити корекційно-розвивальну програму щодо зниження та профілактики агресивної поведінки у дітей підліткового віку.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна кандидат психологічних наук, доцент б.в.з.	25 вересня 2021 року _____	25 травня 2022 року _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	11 жовтня 2021 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	30 листопада 2021 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретичні аспекти вивчення агресивної поведінки дітей підліткового віку	20 грудня 2021 р.
3.2	Розділ 2. Результати емпіричного дослідження агресивної поведінки дітей підліткового віку	25 квітня 2022 р.
4	Висновки	16 травня 2022 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	01 червня 2022р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	23 червня 2022 р.

Студент _____ Анастасія ЄРМОЛІНСЬКА

Науковий керівник _____ Ольга АМПЛЄЄВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	6
1.1. Підходи вітчизняних та зарубіжних психологів до вивчення проблеми агресивної поведінки.....	6
1.2. Прояви агресивної поведінки дітей підліткового віку.....	18
1.3. Специфіка профілактики агресивної поведінки дітей підліткового віку.....	26
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ 2. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	32
2.1. Організація та методи дослідження	32
2.2. Аналіз результатів констатуючого експерименту.....	35
2.3. Особливості корекційно-розвивальної програми щодо зниження та профілактики агресивної поведінки у дітей підліткового віку.....	42
Висновки до другого розділу.....	67
ВИСНОВОК.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. За останнє десятиліття насильство зросло у всьому світі. Серйозне занепокоєння викликають такі соціально небезпечні прояви, зазвичай пов'язані з поняттями агресії та агресії, що є результатом як внутрішніх (особистих), так і зовнішніх (соціальних) факторів. Проблема агресії стала однією з найактуальніших тем у світовій психології.

Вирішенню проблеми людської агресії присвятили численні зарубіжні дослідження таких авторів, як А. Адлер, А. Бандура, Л. Берковіц, Р. Берон, К. Лоренц, Д. Річардсон та Е. Фромм. У психології проблему агресії представляють такі вчені: Ю.М. Антонян, Ю.Б. Гіппенрайтер, І.А. Кудрявцева, В.Г. Леонт'єв, Ю.Б. Можгінський, А.А.Реан, Т.М. та багато інших.

Багато досліджень показали, що у дітей дошкільного віку відзначаються прояви агресивної поведінки. За відсутності цілеспрямованої корекційної роботи агресія як стійка форма поведінки не тільки зберігається, а й розвивається, трансформується в стійку особистісну якість і може зберігатися протягом усього життя людини. З цієї причини вивчення агресії особливо важливо, коли ознака знаходиться в зародковому стані, коли ще можна вчасно вжити коригуючих заходів.

За останні роки суттєво зріс науковий інтерес до проблеми підліткової агресії. Однак у роботах переважно розглядаються механізми та прояви агресії, а досліджень, заснованих на реальному досвіді корекції агресивної поведінки у підлітків, порівняно небагато. Причини розвитку порушень поведінки в підлітковому віці розглядалися в працях Т.Г.Васильєвої, А.І.Захарової, І.Лалаянц, Л.Б. Філонова. Найбільш повно умови подолання агресії у підлітків розкриті в роботах Є.К.Лютової, Г.Б. Моніна, Р. В. Овчарова.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з вивчення підліткової агресії показав, що наукова спільнота ще недостатньо дослідила тему

підліткової агресії. Виявлено багато факторів, що впливають на появу девіантної поведінки: від соціально-психологічних до біологічних причин. Ось і вся проблема складності агресивної поведінки підлітків у профілактиці та корекції. Актуальність виявленої проблеми, її недостатня розробленість у науковій літературі зумовили вибір теми роботи.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості прояву агресії у підлітковому віці.

Відповідно до мети були визначенні **завдання дослідження**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз літератури стосовно поняття агресії у психолого-педагогічній літературі;
- 2) описати особливості прояву агресії у підлітковому віці;
- 3) розглянути соціально-психологічні причини прояву агресії у підлітків;
- 4) експериментально вивчити особливості прояву агресивної поведінки дітей у підлітковому віці.
- 5) створити корекційно-розвивальну програму щодо зниження та профілактики агресивної поведінки у дітей підліткового віку.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка у підлітковому віці.

Предмет дослідження – психологічні особливості прояву агресивної поведінки дітей у підлітковому віці.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), емпіричні (методи опитування, тестування, констатувальний та формувальний експеримент), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження).

Психодіагностичний комплекс методик склали: методика «Кактус», анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» (Г.П.

Лаврентьєва та Т.М. Титаренко), методика «Шкала прямої та непрямой агресії», анкета для вчителі «Ознаки агресивної поведінки».

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Миколаївської спеціалізованої школи I-III ступенів № 22. Вибірку дослідження склали 40 учнів десятих класів, 15 хлопців та 25 дівчат віком 15-16 років.

Практична значимість дослідження у тому, що розроблена програма може бути застосована у роботі соціального педагога, психолога, класного керівника, педагогів загальноосвітньої школи профілактики агресивного поведінки підлітків.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 89 сторінок, основний зміст викладено на 70 сторінках. Робота містить 3 таблиці 3 рисунки, 4 додатки. Список використаних джерел складає 70 праць українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Підходи вітчизняних та зарубіжних психологів до вивчення проблеми агресивної поведінки

Останнім часом проблема агресивної поведінки стала об'єктом найширшого наукового інтересу. Хоча багато вчених намагаються сформулювати точні визначення, проблеми та розбіжності у думках про використовувану термінологію істотно широкі. Одним із головних недоліків досліджень агресивної поведінки є те, що це поняття недостатньо розкрито у змістовному плані.

Різноманітність трактувань та випадків вживання поняття агресивної поведінки може бути наявністю широкого кола фахівців, кожен з яких розглядає агресивну поведінку як частину своєї предметної галузі.

Так проблемі агресивної поведінки особистості присвячено велику кількість робіт, як у зарубіжній (А. Бандура [5], А. Басс [6], Л. Берковіц [9], К. Лоренц [28], З. Фрейд [52], Х. Хекхаузен [57] та ін), так і в вітчизняній психології (О.М. Істратова [22; 23], Т.Г. Румянцева [44; 45], І.А. Фурманів [54; 55; 56] та ін.).

Теоретико-методологічна основа дослідження:

- сучасні концепції агресивності у підлітковому віці (Т.Г. Васильєва, А.І. Захаров, І. Лалаянц, Є.К. Лютова, Г.Б. Моніна, Р.В. Овчарова, Л.Б. Філонов та ін.);

- системний підхід (А.Г. Асмолов, Б.Д. Ломов);

- концепції агресії та агресивності особистості (А. Адлер, А. Бандура, Р. Берон, К. Бютнер, Дж. Долард, Д. Коннор, К. Лоренц, Ю.Б. Можгінський, А. Налчаджян, А.А. Реан), Д. Річардсон, Т. Г. Румянцева, Л. М. Семенюк, З. Фрейд, Е. Фромм, І. А. Фурманов, Х. Хекхаузен, К. Хорні та ін.).

Є багато соціальних причин агресивної поведінки.

Х. Хекхаузенем [57] було виділено три основні теоретичні підходи до розгляду особливостей агресивної поведінки:

1) теорії потягів (психоаналітичний та еволюційний підходи) (К. Лоренц [28], У. Мак-Дугалл, З. Фрейд [52]). Згідно з даними теоріями агресія – це природна внутрішня якість людини. Агресивна енергія іноді накопичується в людині і їй потрібний вихід чи трансформація [13].

Початок вивчення психологічних механізмів агресивної поведінки було покладено З.Фрейдом, яким було виділено два основні інстинкти: Ероса – це творче начало у людині, яке проявляється у сексуальному потязі та Танатоса – інстинкт смерті.

Дані інстинкти вічні, незмінні та вроджені. З цієї причини агресивна поведінка є невід'ємною властивістю людини. Агресивна поведінка є реакцією на блокування чи руйнування імпульсів лібідо; агресивна поведінка це не тільки вроджене, що бере своє початок із закладеному у людині інстинкту смерті, але й неминуче, так як енергія Танатоса не буде спрямована поза, то це, швидше за все, призведе до руйнування самої людини.

Таким чином, зовнішній прояв агресивної поведінки викликає розрядку руйнівної енергії і веде до зменшення прояву більш небезпечних дій.

Прибічники етологічної теорії агресії вказують на те, що агресивна поведінка – це спонтанна вроджена реакція. На думку прихильників цієї теорії, агресія є вродженим інстинктом боротьби за існування, який притаманний усім живим істотам. На думку К. Лоренца [28], в організмі будь-якого живого організму постійно накопичується особлива енергія агресивного потягу, і це накопичення відбувається доти, доки в результаті впливу певного пускового подразника вона не зазнає розрядки. Тому, агресивну поведінку можна регулювати завдяки формуванню та розвитку моральної відповідальності людей за майбутнє;

2) теорії фрустрації (поведінковий підхід) (А. Басс [6], Л. Берковіц [9], Д. Долард, Н. Міллер,). Одним з родоначальників поведінкового підходу є А. Басс [6].

На його думку, фрустрацією є процес блокування інструментальної поведінки. Ним було введено поняття «атаки», як акта, що доставляє організму ворожі стимули. При цьому атака викликає сильну агресивну реакцію, а фрустрація – слабку. А. Басс вказав на чотири фактори, від яких залежить сила агресивних звичок:

- частота та інтенсивність випадків, коли людина зазнала атаки, фрустрацію, роздратування. Люди, які отримали безліч гнівних стимулів, з великою часткою ймовірності прореагують агресивно, щодо тих, хто не часто стикався із подібними стимулами;

- багаторазове досягнення успіху за допомогою агресивних дій закріплює відповідні звички. Успіх може бути внутрішнім (Істотне ослаблення гніву, задоволеність) або зовнішнім (Ліквідація перешкоди або досягнення поставленої мети (Винагороди)). Сформована агресивна звичка призводить до того, що людина перестає розрізняти ситуації, коли така поведінка необхідна; людина постійно починає реагувати агресивно;

- культурні та субкультурні норми, що засвоюються людиною, полегшуючи розвиток у нього агресивної поведінки (наприклад, людина може бути з дитинства привчений дивитися мультфільми та фільми, в яких присутні сцени агресії, відповідно до чого, у нього формуються норми агресивної поведінки);

- темперамент. До змінних темпераменту, що впливають на розвиток агресивної поведінки, А.А.Басс відніс імпульсивність, інтенсивність реакції, рівень активності та незалежності.

На думку, незалежність пов'язана з прагненням до самоповаги та захисту від тиску групи.

Фрустрація відбувається, коли людині заважають досягти довгоочікуваної мети чи отримати задоволення. Теорія фрустрації-агресія,

яка була запропонована Д. Доларом із співавторами, стверджує, що переживання фрустрації посилює можливість агресивної поведінки. Агресія визначається ними як «акт», метою якого є шкода, що завдається особистості чи об'єкту, а фрустрація як умова, що виникає, коли цілеспрямовані реакції відчувають перешкоди. Фрустрація завжди призводить до агресивної поведінки, а агресивна поведінка завжди є наслідком фрустрації. Тобто сама по собі фрустрація не призводить до агресивної поведінки автоматично; ймовірніше, що фрустрація призведе до агресивної поведінки, якщо людині завадять досягти мети незаконним чи несподіваним способом. Крім того, фрустрація – не просто результат депривації, а результат відносної депривації – відчуття, яке виникає, коли вам здається, що ви маєте менше, ніж заслуговуєте, менше, ніж ви могли б очікувати, та менше, що мають люди, схожі на вас [13].

Агресивна поведінка – важлива, але далеко не єдина відповідь суб'єкта на фрустрацію. Скажімо, людина може сприйняти поставлений блок як ненавмисний чи виправданий. У цьому випадку агресивна поведінка не виявиться.

Є форми агресивної поведінки, що виникають у соціальній ситуації не як реакція на фрустрацію. Це так звана інструментальна агресія, у ній ворожа реакція використовується як засіб досягнення іншої, не агресивної за своєю суттю мети. Тобто відбувається маніпулювання агресією.

Сам факт агресивної поведінки регулюється певними факторами: культурою та звичаями, вихованням (якщо агресія у минулому людини каралася чи не винагороджувалася).

Зв'язок між покаранням та агресивною поведінкою дуже складний. Покарання у різних випадках може посилити, послабити і навіть взагалі не вплинути на прояви агресивної поведінки.

Агресивна поведінка – важлива, але далеко не єдина відповідь суб'єкта на фрустрацію. Скажімо, людина може сприйняти поставлений блок як

ненавмисний чи виправданий. У цьому випадку агресивна поведінка не виявиться.

Є форми агресивної поведінки, що виникають у соціальній ситуації не як реакція на фрустрацію. Це так звана інструментальна агресія, у ній ворожа реакція використовується як засіб досягнення іншої, не агресивної за своєю суттю мети. Тобто відбувається маніпулювання агресією.

Сам факт агресивної поведінки регулюється певними факторами: культурою та звичаями, вихованням (якщо агресія у минулому людини каралася чи не винагороджувалася).

Зв'язок між покаранням та агресивною поведінкою дуже складний. Покарання у різних випадках може посилити, послабити і навіть взагалі не вплинути на прояви агресивної поведінки.

Один із авторів аналізованої теорії, Н. Міллер [38], ввів у неї деякі поправки: фрустрація породжує різні моделі поведінки, у тому числа та агресивного. Також він увів поняття «провокація агресивної поведінки», коли агресія, відповідно до її сили може бути або спостерігається, чи ні.

Фрустрація здатна накопичуватися, посилювати та закріплювати агресивна поведінка людини або формуючи у неї комплекс неповноцінності.

Найбільш значущі зміни в теорії, що розглядається, відбулися завдяки дослідженням Л. Берковиця [9]. Саме їм було запроваджено поняття "Гнів" як емоційне збудження у відповідь на фрустрацію.

Агресивна поведінка, на думку автора, який завжди є домінуючим у відповідь фрустрацію та за деяких умов може бути придушено. В концепцію «фрустрації-агресії» їм було внесено три поправки.

а) фрустрація яка завжди виявляється у агресивному поведінці, але вона стимулює готовність щодо нього;

б) навіть при готовності агресивна поведінка не виявляється без певних посилів – середовищних стимулів, що з актуальними чи попередніми факторами, які провокують злість, або з агресією загалом;

в) вихід із ситуації за допомогою агресивної поведінки виховує в людини звичку до подібної поведінки.

У пізніших роботах Л. Берковиц [9] переглянув положення власної теорії та зосередив свою увагу на емоційних і пізнавальних процесах. Відповідно до цього фрустрація чи інші агресивні стимули (біль, спека тощо) провокує агресивну поведінку за допомогою утворення негативного афекту.

Однак найважливішим внеском теорії фрустрації в соціальну психологію є запровадження ними поняття «соціальна агресія».

3) теорія соціального навчання (поведінковий підхід) (О. Бандура). Відповідно до А. Бандури [5], зрозуміти та досліджувати агресію можна, якщо підійти до неї точки зору винагороджуваних наслідків умов та покарань фрустрації.

А. Бандура вивчав агресію як соціальну поведінку, яка включає дії, за якими стоять складні навички, які потребують всебічного навчання. Наприклад, покарання може сприяти як придушенню агресивної поведінки, так і її стимулюванню, включаючи оволодіння формами агресивних процесів.

Тому спочатку необхідно з'ясувати які саме фактори провокують прояв соціальної агресії. Серед можливих реакцій А.А. Бандура розглядає залежність, уникнення, агресію, конструктивне вирішення проблеми, самозаспокоєння, психосоматичні реакції.

Таким чином, агресивна поведінка – це лише один із багатьох можливих варіантів поведінки та вибір такої поведінки так само залежить від множини факторів, але одним із визначальних, на думку автора, є підкріплення наслідків такої поведінки [10].

На думку А. Бандури [5] для вичерпного аналізу поведінки необхідно враховувати три моменти:

- способи засвоєння агресивних дій;
- факторів, що провокують їхню появу;
- умови, за яких вони закріплюються.

До форм агресивних реакцій, на його думку, слід зарахувати:

- фізичну агресію (напад), коли фізична сила використовується проти іншої людини;

- непряму агресію, коли дії нишком спрямовані на іншу людину (плітки, злісні жарти і т.д.) і безпосередньо ні на кого безпосередньо не спрямовані вибухи люті (крик, тупіння ногами, биття кулаками по столу, грюкання дверима та ін.).

- вербальну агресію, яка пов'язана з вираженням негативних почуттів як через форму (крик, вереск, сварка), так і через зміст словесних відповідей (загрози, прокляття, лайка).

Агресивна поведінка може бути також викликана соціальною провокацією або простою присутністю агресивного стимулу або об'єкта, що асоціюється з агресивною реакцією, наприклад, зброї.

Теорія соціального навчання стверджує, що наслідування агресивним моделям також породжує агресивну поведінку, чи то моделі в реальних ситуаціях чи екрані ТВ.

Агресію можна послабити по-різному. Ми можемо обговорювати причини гніву та ворожості, моделювати неагресивну поведінку, навчати людей застосовувати мирні способи вирішення конфліктів, ми можемо вчити людей спілкуватися та домовлятися та допомагати формувати емпатію до іншим.

Емпатія – здатність поставити себе на місце іншої людини переживати ті ж емоції та події, як вона чи він їх переживає. Формування емпатії корисне, оскільки емпатія перешкоджає прояву людської тенденції позбавляти жертву людських якостей [3].

Різні дослідники виділяють різні види агресивної поведінки:

1) Так А. Басс виділяє три види агресивної поведінки:

а) фізичне – вербальне;

б) активне – пасивне;

в) пряме – непряме.

Комбінації виділених видів агресивної поведінки дають вісім можливих категорій, під які, на думку автора, підпадає більшість форм агресивної поведінки.

Потім А. Басс спільно з С. Фішбахом і У. Хартуп [1] було виділено ще два види агресивної поведінки:

а) вороже (гнівне), що реалізується з метою заподіяння шкоди або страждання на об'єкт нападу;

б) інструментальне, характеризує дію, як досягнення певної мети.

Хоча багатьма психологами і зізнається існування різних типів агресивної поведінки, але водночас це положення викликає сильну полеміку. Так, на думку А. Бандури [5], незважаючи на відмінності в цілях, і інструментальна і ворожа агресивна поведінка спрямовані на вирішення певних завдань, у зв'язку з цим два ці типи необхідно відносити до інструментальної агресивної поведінки.

Питання агресії та агресивної поведінки є актуальними в науковій літературі та розглядаються філософсько, виховно та психологічно. Аж до початку 19 століття будь-яка активна поведінка, як доброзичлива, так і ворожа, вважалася агресивною. Згодом значення цього слова змінилося, звужилося. Проте в сучасній психології існує проблема визначення агресії та агресії, оскільки ці терміни мають на увазі найрізноманітніші дії.

У сучасній літературі існує багато визначень терміну «агресія», але майже всі автори приходять до висновку, що агресія - це схильність заподіяти моральну і фізичну шкоду іншим [58, с.49].

Агресія (від лат. «agressio» – напад,) – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (живе неживе), завдає фізичної шкоди людям (негативний досвід, стан тощо) [33, с.74].

У зарубіжній психології агресією, в якій би формі вона не виявлялася, вважається поведінка, спрямована на заподіяння шкоди або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати такого поводження

(Є.Ю. Брель , Р. Берон, А. Басс, Л. Берковіц, Г. Фешбах, Д. Коннор та ін.) На сьогоднішній день різними авторами запропоновано багато визначень агресії: по-перше, агресія означає сильну активність, прагнення до самоствердження, внутрішню силу, що дозволяє людині дати відсіч зовнішнім силам Ю. Брель [7, с.221] ; по-друге, агресія означає ворожі дії та реакції, напади, руйнування, прояви насильства у спробі заподіяти шкоду або заподіяти шкоду іншій людині, об'єкту чи суспільству (Р. Берон) [8, с.24].

На думку А. Басса, агресія – це будь-яка поведінка, яка загрожує іншим або завдає шкоди [5,с.117]. Інше визначення, запропоноване кількома дослідниками Л. Берковіцем та Г. Фешбахом, містить таке положення: для того, щоб певні дії були визнані агресією, вони мають передбачати намір, образу чи образу, а не лише призводити до таких наслідків [6, с.233]. Д. Коннор обмежує використання терміна агресія спробою заподіяти фізичну чи фізичну шкоду іншим [18, с.74].

Готовність суб'єкта до агресивної поведінки сприймається як відносно стійка риса особистості – агресивність. Рівні агресії визначаються як навчання в процесі соціалізації та орієнтації на культурні та соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності.

Під час навчання за кордоном агресивність сприймається як короточасний емоційний стан і риса характеру людини. Л.Берковіц визначає агресію як відносно стійку схильність до агресивної реакції у багатьох різних обставинах, і, на його думку, доцільніше розглядати агресію як схильність до агресивної поведінки [6, с.221].

Агресію дослідники розглядають як результат певної поведінки, яка має негативні правові, моральні та емоційні аспекти, агресія розуміється як риса людини, а стан агресивності визначає емоційну сторону агресії (А.В. Нефьодова, А.А. Реан, В.Г. Крисько та ін.) .

За визначенням А.В. Нефьодов, агресивність - це риса особистості, що відображає схильність до агресивної реакції у разі фрустраційної і суперечливої ситуації. Агресивна поведінка є проявом агресії як ситуативної

реакції. Якщо агресивні дії повторюються регулярно, то в цьому випадку слід говорити про агресивну поведінку. Агресія – це поведінка людини в конфліктних і фрустраційних ситуаціях [25, с.10].

А. А. Реан, який визначає ці терміни, вказує на те, що агресія – це свідомий акт, спрямований на заподіяння шкоди іншій людині, групі людей або тварині [26, с.142].

В.Г. Кріско розглядає агресію як форму соціальної поведінки, оскільки агресивна поведінка людини здійснюється в контексті соціальної взаємодії. У визначенні поведінки як агресивної вирішальне місце має зайняти поняття норми, звідси й назва цієї орієнтації. Норми утворюють своєрідний механізм контролю за позначенням тих чи інших дій. При дотриманні цих норм усвідомлена поведінка не вважається агресивною, незалежно від ступеня шкідливості такої поведінки [19, с.122]. Поведінка називається агресивною, коли виконуються дві умови: коли є шкідливі наслідки для жертви; коли порушуються правила поведінки. Під агресією можна розуміти рису особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єкт-суб'єктних відносин. Ймовірно, деструктивна складова людської діяльності необхідна у творчій діяльності, оскільки потреби індивідуального розвитку в людини неминуче формують здатність усувати й руйнувати та долати перешкоди, які чинять цей процес.

Далі розглянемо види агресії та агресії. Агресія як психічна реальність має певні властивості: спрямованість, форми прояву, інтенсивність. Метою агресії може бути як реальне заподіяння страждання (шкоди) жертві (ворожа агресія), так і використання агресії як засобу досягнення іншої мети (інструментальна агресія) [2, с.76].

Сучасна література пропонує різноманітні класифікації агресії та агресивної поведінки. Одну з найпоширеніших класифікацій пропонують такі автори, як А. Басс і А. Даркі.

Вони виділили п'ять видів агресії: фізична агресія, дратівливість (дратівливість, грубість), вербальна агресія (погрози, крик), непрямая агресія (плітки, погані жарти), негативізм (опозиційна поведінка) [5, с.121].

Е. Фромм вважає, що є два види агресії: «доброякісна» і «злаякісна». Перша з'являється на момент небезпеки і має оборонний характер. Щойно небезпека зникає, згасає і ця форма агресії. «Злаякісна» агресія є жорстокістю і деструктивністю і буває спонтанною і пов'язаною зі структурою особистості [33, с.63].

В. Д. Шадріков, виходячи зі стилю поведінки в конфлікті, виділяє такі види агресії:

- захисна - виникає, коли дитина має активну позицію, страх перед світом розв'язаний; основна функція агресії в даному випадку - захист від зовнішнього світу, який небезпечний для дитини;
- деструктивна – якщо в молодшому віці дитині не вистачає самостійності, здатності приймати самостійні рішення, думки та оцінки, то в активному варіанті у неї спостерігається деструктивна агресія;
- демонстративна – виникає не як захист від зовнішнього світу і не для того, щоб нікому нашкодити, а як дитяче бажання привернути увагу до себе [35, с.94].

Залежно від напрямку розрізняють:

- Гетероагресія: напади на інших (вбивства, зґвалтування, побиття, погрози, образи, нецензурна лайка);
- Самоагресія: егоцентризм (самоприниження аж до суїциду, самодеструктивна поведінка, психосоматичні захворювання).

І. А. Фурманов поділяє агресивну поведінку дітей на дві форми:

1. Соціалізовані - діти зазвичай не мають психічних розладів, у них низький морально-вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестійкість, нехтування соціальними нормами, слабкий самоконтроль. Вони зазвичай використовують агресію, щоб привернути увагу, і надзвичайно

яскраво виражають свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка спрямована на отримання емоційних реакцій з боку оточуючих або відображає бажання контакту з однолітками. Привернувши увагу партнерів, вони заспокоюються і припиняють свої зухвалі дії.

2. Не соціалізовані - діти, як правило, страждають психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічні ураження мозку) з негативними емоційними станами (тривога, тривога, дисфорія). Негативні емоції та ворожість, яка їх супроводжує, можуть виникати спонтанно і бути реакцією на травматичну або стресову ситуацію. Особливостями особистості таких дітей є висока тривожність, емоційна напруженість, схильність до збудження, імпульсивна поведінка. Зовні це зазвичай проявляється у прямій вербальній і фізичній агресії. Ці хлопці не намагаються шукати співпраці з однолітками, часто не можуть чітко пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто знімають накопичене емоційне напруження, або отримують задоволення від завдання неприємностей іншим [34, с.86].

Слід зазначити, що в житті спостерігається поєднання деяких або навіть усіх видів агресії. Крім того, різноманітність проявів агресії у дітей і дорослих можна згрупувати за типами як негативні риси особистості, які проявляються у взаєминах з оточуючими. жорстокість, гноблення, конфлікт, ворожість, дратівливість і гнів, помста та інші [15, с.81].

А. А. Романов виділяє такі види агресії у дітей та підлітків:

- гіперактивно-агресивна дитина - дітям з повільною моторикою важче бути дисциплінованими і слухняними;
- агресивно образлива і виснажена дитина - підвищена чутливість, дратівливість, вразливість можуть спровокувати агресивну поведінку;
- агресивна дитина з некерованою поведінкою - дитина часто груба, але не до всіх, тільки до батьків, знайомих. Причина цього криється у стосунках з цими людьми;

-агресивно-сором'язлива дитина - ворожість, агресія може бути засобом захисту дитини від уявних погроз, нападу;

- Агресивно несвідома дитина - у цих дітей порушена здатність до емоційної реакції, емпатії, співчуття до інших [27, с.16].

Але не всі автори говорять про негативні наслідки агресивної поведінки, Б. Крейхі, наприклад, вважає, що агресія має певні здорові якості, які просто необхідні для активного життя [20, с.69]. Це наполегливість, ініціативність, наполегливість у досягненні мети, подоланні перешкод. Ці якості притаманні лідерам. Е. Фромм стверджує: «Механізм оборонної агресії «вбудований» в мозок людини і покликаний захистити її життєво важливі інтереси від загроз. Необхідно чітко розрізняти біологічну агресію, адаптивну, що допомагає зберегти життя, доброякісну, і злякисну розрізняють агресію, яка не має нічого спільного зі збереженням життя» [33, с.162].

Таким чином, агресивна поведінка сприймається як поведінка, що має негативні правові, моральні та емоційні аспекти. Агресія - це риса особистості, що відображає схильність до агресивної поведінки в ситуаціях фрустрації і конфлікту.

1.2. Прояви агресивної поведінки дітей підліткового віку

Агресивна поведінка виявляється найчастіше головним джерелом труднощів у відносинах для людей. Ця проблема носить глобальний характер та активно обговорюється в наукових колах, де особливо підкреслюється, що агресивна поведінка молодшає. Високий рівень агресивної поведінки дітей є однією з найбільш гострих проблем тільки педагогів і психологів, але й суспільства загалом.

Тому особливу увагу привертає проблема агресивної поведінки дітей підліткового віку, які виявляються найбільш сприйнятливими до

деструктивних зовнішніх впливів: засоби масової інформації, кіноіндустрія, комп'ютерні ігри, що пропагують культ насильства.

Актуальність дослідження агресивної поведінки дітей підліткового віку визначено суттєвими проблемами життя.

Зростання агресивних тенденцій у шкільному середовищі відображає одну з самих гострих соціальних проблем сучасного суспільства, в якому останній час істотно збільшилася кількість випадків із застосуванням фізичних та емоційних негативних впливів. При цьому непокоїть факт збільшення агресивної спрямованості проти особистості, що тягне за собою тяжкі наслідки, як агресора, так його жертви.

Від двох до семи відсотків усіх дітей і молодих людей (залежно від віку та статі) схильні до агресивної, дисоціальної поведінки[63,65,70]. Статистика злочинності міліції свідчить про яскраво виражену злочинність переважно підлітків чоловічої статі. Майже третині всіх підозрюваних на момент скоєння злочину у звітний період 1998 року було молодше 21 року[68,69]. Володіння зброєю в цій віковій групі також зростає. Одинадцять відсотків учнів шести-десятих класів заявили в самозвіті учнів у рамках дослідницького проекту «Насильство в школі» у Білефельді, що вони приносили зброю до школи за останні дванадцять місяців[65]. Набагато рідше агресивно-дисоціальна поведінка зустрічається у дівчат і жінок протягом їхнього життя, але в підлітковому віці ця проблемна поведінка частіше спостерігається у хлопчиків і дівчаток (хлопчики до дівчат у співвідношенні приблизно три до двох[66]). На додаток до агресивної, дисоціальної поведінки, різні форми тривожних розладів також зустрічаються в підлітковому віці, приблизно з частотою близько десяти відсотків[63].

Інтерес вчених до різних видів та рівнів особистісних змін дітей підліткового віку та особливостей їх агресивної поведінки є досить високим та стійким протягом багатьох років.

Проблемі агресивної поведінки особистості присвячено велику кількість робіт, як у вітчизняній, так і зарубіжній психології: Г.М. Андрєєва , С.В. Єнікополів, Н.Д. Левітів, Т.Г. Рум'янцева, І.А.Фурманів та ін. Також даною проблемою займалися такі вчені, як Г.Е. Бреслав, Ю.Б. Можгінський , З. Фрейд .

У їх працях докладно описані особливості прояви агресивної поведінки у дітей. Але, не дивлячись на велику кількість досліджень проблем агресивної поведінки, дана проблема залишається недостатньо вивченою.

Основними причинами появи агресивної поведінки у дітей підліткового віку є: прагнення привернути до себе увагу, прагнення отримати бажаний результат, прагнення бути головним, захист та помста, бажання ущемити гідність іншого з метою наголосити на власному перевага [42].

Частою причиною дитячої агресивної поведінки є сім'я. Якщо дитинство дитини супроводжується агресивною поведінкою батьків у звичайних життєвих ситуаціях, то в результаті у неї формується відчуття небезпеки та ворожості навколишнього світу, дитина починає демонструвати агресивну поведінку, і вона стає нормою його життя.

Причинами агресивної поведінки так само можуть бути і характерологічні особливості дітей підліткового віку, наприклад, гіперзбудливість, схильність до афективних спалахів та інші [49].

В даний час особливе побоювання викликає не тільки відчуженість дітей підліткового віку, що збільшується, але і їх цинізм, жорстокість, агресивна поведінка. Саме з цієї причини психологічні причини агресивної поведінки слід досліджувати вже в дітей підліткового віку, що допоможе розкриттю умов, механізмів, засобів профілактики агресивної поведінки.

У дітей підліткового віку переважно ініціаторами демонстрації агресивної поведінки є не окремі особи, а групи дітей, тому агресивна поведінка стає дедалі організованішою. В процесі набуття навичок конструктивного спілкування змінюється співвідношення між

інструментальною та ворожою агресивною поведінкою на користь останнього.

Ця обставина складається в силу того, що інструментальна агресивна поведінка згодом замінюється конструктивними способами досягнення мети, а ворожа деструктивність не змінюється.

Підлітки, як і дорослі, мають дві форми прояви агресивної поведінки:

- недеструктивна агресивність – це механізм задоволення потреби, досягнення мети та здатності до адаптації. Така форма агресивної поведінки спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі, захисті своїх прав та інтересів і служить для розвитку пізнання та можливості покластися він;

- ворожа деструктивність – це непросто злісна та ворожа поведінка, а й бажання заподіяти біль, отримати насолоду від цього.

Результатом такої поведінки зазвичай бувають конфлікти, закріплення агресивної поведінки, та становлення агресивності рисою особистості та зниження адаптивних можливостей дитини.

До психологічних особливостей, що провокують агресивна поведінка дітей підліткового віку можна зарахувати:

- слабкий розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
- низький рівень саморегуляції;
- занижена самооцінка;
- порушення у відносинах з однолітками.

Агресивну поведінку найчастіше можна спостерігати у ситуаціях, коли потрібно захистити власні інтереси та відстояти власні переваги.

І.А. Фурмановим [54] було виділено дві форми агресивної поведінки дітей:

- 1) соціалізована, яка спостерігається у дітей, які не мають психічних порушень, але у них спостерігається низький моральний та вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм; слабкий самоконтроль.

Такі діти переважно використовують форму агресивної поведінки з метою привернення уваги, тому дуже сильно висловлюють власні агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка спрямована, перш за все, отримання емоційного відгуку від оточуючих чи відбиває прагнення контактів з однокласниками. Отримавши уваги однолітків, вони заспокоюються та припиняють свої агресивні дії.

Підлітковий вік характеризується періодом між ранньою юністю і дорослістю (підлітковий вік). Вчені дають різні вікові обмеження для цього періоду. Наприклад, А.А. Смирнов виділяє старших підлітків - 16-17 років, підлітків від 17 до 20-23 років [9, с.318].

Основним новоутворенням молоді є саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, утвердження свідомого задуму власного життя. Формування більш стійкого та самостійного Я-образу та світогляду загалом, розвиток системи цінностей.

У підлітковому віці мотиви, пов'язані з майбутнім, починають спонукати до активного навчання. Існує диференціація предметів на «потрібні» та «непотрібні». Причому основним мотивом, що характеризує таку вибірковість, є бажання зайнятися професією. Як зазначає Т. М., Урутін на цій фазі мислення набуває особистісного та емоційного характеру. На емоційний стан підлітка впливає багато різноманітних факторів, у тому числі почуття про свої здібності, здібності, особистісні якості [32, с.558].

Більшість експертів вважають, що підлітковий вік – це період життя людини, коли йому доводиться приймати рішення щодо життєвого вибору.

Цей період характеризується закінченням статевого дозрівання, сповільнюється функціональний розвиток тканин і органів, серцево-судинної та дихальної систем, опорно-рухового апарату. Психічні процеси розвиваються у формі пізнання, а система взаємин будується за принципом «людина- річ».

Психологічний розвиток особистості пов'язаний із соціальною ситуацією розвитку. Це пов'язано з тим, що дитина ось-ось вступить у самостійне життя дорослою. У нього є можливість вирішити, чим він хоче займатися в майбутньому. При цьому вже формується свідоме розуміння, що від його рішень багато в чому буде залежати його подальше життя. У зв'язку з цим покоління дорослих змінює вимоги до молоді: вона повинна бути готовою до роботи і сімейного життя, стати більш відповідальним, відповідати за свої вчинки, стримувати емоції, дотримуватися встановлених у суспільстві правил і норм [1, с.105].

Паралельно з накопиченням досвіду взаємодії з іншими людьми формується більш загальна, більш самостійна, реалістичніша та більш стійка Я-концепція. Зростає значення власних цінностей для самопобудови та самооцінки.

Значення цього віку:

- Досягнення загальної соціальної та емоційної зрілості;
- залишення батьківського дому (емансипація);
- остаточний вибір професії;
- оволодіння тим, як ви структуруєте свій вільний час;
- конструювання життєвої психології і, як наслідок, мотивованої свідомої поведінки [4, с.149].

Загальні проблеми молоді:

- підвищена емоційна збудливість (перепади настрою, неврівноваженість, тривожність, агресивність);
- недостатній рівень самостійності та відповідальності;
- недостатня самооцінка;
- недостатнє спілкування з однолітками;
- несформовані моральні норми, принципи, світогляд;
- відсутність конкретних життєвих цілей;
- надмірна критика себе та (або) інших;

- шкідливі звички (звички, в яких немає залежності, але великий інтерес) [3, с.45].

Однією з актуальних проблем підліткового віку є проблема агресивної поведінки. Агресія - ("agressio" (лат. - напад, напад)) - деструктивна і мотивована поведінка, що суперечить нормам і правилам суспільства, що заподіює фізичної шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), а також моральної шкоди. живі істоти (негативний досвід, напруга, страх тощо) [10, с.360]. Агресивна поведінка – ситуаційний, соціальний, психологічний стан, що безпосередньо передує або під час агресивного акту. Багато вчених і педагогів займалися проблемою агресії не тільки в сучасному, а й в останні роки. Наприклад, А.Басс і А.Даркі виділили 5 видів агресії:

1. Фізична агресія (фізичні дії проти будь-кого).
2. Роздратування (запалення, грубість).
3. Вербальна агресія (погрози, крик, лайка тощо).
4. Непряма агресія, спрямована (плітки, злі жарти) і ненаправлена (крики натовпу, тупотіння тощо).
5. Негативізм (опозиційна поведінка) [5, с.109]

Агресивна поведінка або агресія розглядається в психологічній та освітній літературі як одна з форм деструктивної поведінки, що суперечить суспільним і моральним нормам, завдає шкоди людям (фізично чи морально), викликає у них серйозні психологічні проблеми. Девіантна поведінка може проявлятися під впливом несприятливого середовища, несприятливого стилю і кола спілкування, несприятливого способу життя. Важливо підтримувати нормальний мікроклімат у суспільстві. В іншому випадку підлітки частіше стають відчуженими, грубими, ворожими, що створює умови для виникнення агресії та деструктивних дій, демонстративної непокори [13, с.155].

Агресія в молодості впливає на стосунки з батьками, друзями, однолітками, а також на навчальну діяльність, індивідуальний розвиток та успіх у майбутній професійній діяльності. А. А. Реан у своїй роботі зробив висновок, що рівень експресії агресивних реакцій пов'язаний із самооцінкою

підлітка [26, с.143]. Загальна тенденція має пряму кореляцію: чим вище самооцінка, тим вище загальна агресія та її різні складові.

Перед розробкою або вибором корекційної (розвиваючої) програми необхідно діагностувати поточний рівень агресивності цієї людини. Приклади такої діагностики: анкета «Дослідження агресії» А. Басс-Даркі, критерії визначення агресії М. Алварда та П. Бейкера (спостереження), анкета дитини очима дорослого А. А. Романової, метод «Тестова рука» (проективний метод), анкета «Особиста агресія», графічна методика «Кактус», анкета Л. Г. Почебута тощо.

При виборі та проведенні програми кожному спеціалісту рекомендується вирішити певні завдання для зниження рівня агресії:

- Навчання навичкам релаксації, зниження емоційного напруження, навчання самоконтролю;
- формування самосвідомості адекватної самооцінки;
- формування вміння співчувати, співчувати, довіряти іншим;
- Розвиток уміння взаємодіяти з іншими (21, с.84).

Виконання цих завдань дозволяє підліткам знизити рівень агресивності до прийняттого рівня, тим самим досягнувши більш сприятливої соціалізації.

Форму роботи (індивідуальна чи групова робота) та тривалість програми має підбирати психолог відповідно до програмного завдання та очікуваного результату, а також з урахуванням психологічної специфіки молоді. Після проведення корекційної (розвивальної) програми психолог (педагог) повинен застосувати ті ж діагностичні прийоми, які він застосував до корекційної (розвивальної) програми [14, с 62].

Таким чином, у підлітковому віці основними причинами агресії є недостатня самооцінка, низька соціально-психологічна компетентність, холеричний темперамент, неправильна оцінка поведінки інших людей, недостатня психічна стійкість, відсутність емпатії, завищені чи занижені вимоги та акцент на різних суперечностях, пов'язаних з віком.

Головне протиріччя — це протиріччя між зростаючими потребами особистості та можливістю їх задовольнити. Воно може мати форму протиріччя між мріями (ідеями) та реальністю.

В даний час проблема агресії є найбільш гострою. Це проявляється в грубій, нецензурній лексиці, агресивній поведінці, дратівливості тощо. Сучасні психологи розробляють і поєднують різні корекційно-розвивальні програми для усунення агресії (або її прояву), використовуючи різноманітні методики.

1.3. Специфіка профілактики агресивної поведінки дітей підліткового віку

Зі зміною економічних і соціальних верств населення з'явилися нові випадки агресивної поведінки серед молоді.

Під агресією розуміють мотивовану деструктивну поведінку підлітка, що суперечить прийнятим нормам і правилам існування людей у суспільстві та завдає моральної, фізичної, матеріальної чи психологічної шкоди іншим людям [24, с.260].

Як правило, агресія виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію і супроводжується емоційним станом гніву, ворожості та ненависті. Це реактивна агресія в різних її проявах. Існує також ворожа агресія, яка характеризується цілеспрямованим – свідомим наміром завдати шкоди іншим. Розвиток індивідуальної агресивності залежить від ступеня їх соціалізації, засвоєння ними культурних і соціальних норм, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності та покарання за агресію. Важливу роль у стримуванні агресії відіграють правильне тренування особистісних механізмів самоконтролю у підлітків, розвиток психологічних процесів, емпатія, що сприяє розумінню інших, та емпатія до тих, хто слабший.

Далі розглянемо соціально-психологічні особливості агресії.

Групова агресивність підлітків характеризується:

1. Наявність у групі ініціаторів та провокаторів.
2. Готовність групи вирішувати свої проблеми за допомогою більш слабких осіб.
3. Анонімність кожного учасника агресивних дій у суспільстві.
4. Взаємне знайомство учасників злочинного співтовариства.
5. Супутні інфекційні процеси.
6. Публікації в засобах масової інформації, художня література, фільми про позитивний і героїчний образ злочинця [29, с.584] Далі ми з'ясуємо, яка шкода завдається суспільству та окремим особам, особливо через групову та індивідуальну агресію:

1. Моральна шкода, завдана образами, приниженнями, образами особистості, спрямованими на зниження соціально-психологічного статусу ображених осіб. Метою моральних образ є дискредитація людини в очах інших, приниження її людської гідності, провокація пригніченої людини та придушення її волі.

2. Тілесні ушкодження, спричинені нанесенням тілесних ушкоджень іншим людям, що призвели до порушення їх здоров'я.

3. Майнова шкода - це вилучення матеріальних цінностей потерпілих від злочинів злочинною організацією, розбій, вимагання або знищення майна внаслідок актів вандалізму.

4. Психічна шкода є наслідком моральної, фізичної чи матеріальної шкоди, яка порушує внутрішній статус потерпілого. Попередній спосіб життя руйнується. Наслідок такого пошкодження призводить людину до суїцидальних думок [31, с.66].

Цей розподіл умовний. Усі види втрат взаємопов'язані і тісно переплетені. Зрештою, все залежить від рівня фізичної, моральної та психологічної стійкості людини до такої агресії.

Розглянемо докладно основні причини, що сприяють цьому явищу:

1. Негативний вплив сім'ї на психологію свідомості підлітка. Відсутність сімейного виховання є основною причиною формування

асоціальної особистості та подальшого формування злочинного шляху. Це можна побачити на прикладі батьків та інших старших членів сім'ї. До них відносяться пияцтво, аморальна поведінка, грубість і жорстокість у стосунках з оточуючими та членами сім'ї. Багато підлітків не витримують жорстокості і садизму, домашнього насильства, тому тікають з дому на вулицю. Такі діти поповнюють ряди безпритульних. Серед безпритульних дітей багато кинули батьки. Такі підлітки губляться в агресивних групах, де панують жорстокі закони виживання. Зростанню частки безпритульних дітей також сприяє збільшення припливу безпритульних дітей та біженців з близького та далекого зарубіжжя. Бідність і безвихідь пов'язані з надмірним вживанням алкоголю та заміників напоїв, сім'ї алкоголіків не залучаються до виховання молоді і самі заганяють її в злочин. У таких сім'ях, якщо їх можна назвати сім'ями, соціально-психологічний клімат не дуже сприятливий. Конфлікти всередині сім'ї вирішуються нецивілізовано, що призводить до зростання побутової злочинності (серйозні тілесні ушкодження, самогубство молоді, спаювання молоді).

Приєднуючись до випивки, такі підлітки об'єднуються в групи, щоб задовольнити потреби випивки. Щоб купити алкоголь, потрібні гроші, а для видобутку алкоголю підлітки вчиняють злочини (розбій, пограбування, крадіжки). Домашнє насильство призводить до звірств вуличних груп підлітків [28, с.42].

Дівочі банди особливо жорстокі. Вони вчиняють особливо жахливі та цинічні злочини, пов'язані з насильством проти особи.

2. Для соціально незахищених сімей характерна їх генетична не благополучність. Діти, народжені в таких сім'ях, страждають різними вродженими психічними і фізичними захворюваннями. Вони відстають від однолітків в інтелектуальному розвитку, не відвідують дошкільні заклади, не ходять до школи. Вони стають замкнутими і агресивними по відношенню до суспільства. Такі діти мають прямий шлях у кримінальне середовище, як і

підлітки. Здебільшого вони використовуються в кримінальному середовищі як жорстоке насильство проти інакомислячих.

Це свідчить про те, що негативний вплив сім'ї на злочинність неповнолітніх може бути двох видів: прямим і непрямим. Щоб уникнути впливу сім'ї на криміналізацію неповнолітніх, необхідно подолати всі можливі сімейні проблеми.

Для цього потрібна воля держави і суспільства. Для цього спочатку потрібно:

1. Виявлення та контроль усіх неблагополучних сімей.
2. Розробка профілактичних заходів щодо запобігання народженню генетично неблагополучних дітей.
3. Своєчасне позбавлення батьківських прав при веденні аморального та злочинного способу життя.
4. Реалізація програми будівництва комунального житла для багатодітних сімей.
5. Навчати соціальних працівників навчальних закладів роботі з соціально незахищених сімей.
6. Налагодити сімейну консультацію для запобігання та розв'язання сімейних конфліктів у соціально незахищених сім'ях.
7. Створення спеціальних центрів для надання соціальної допомоги особам, які зазнали домашнього насильства, з тимчасовим перебуванням у центрах.
8. Проводити заняття в спеціальних центрах з батьками неблагополучних сімей.
9. Організувати роботу соціальних педагогів, орієнтованих на роботу з соціально незахищених сімей [28, с.43].

У заможних сім'ях підлітки часто залишаються напризволяще. Батьки задовольняють надмірні фінансові потреби та запити підлітків. В результаті підліток виховується в егоїзмі, неповазі до інших людей, безвідповідальності, агресії та жорстокості. Підліток стає асоціальним і стає на злочинний шлях.

Всі перераховані заходи сприяють запобіганню та зменшенню криміналізації молоді із соціально незахищених сімей. Проблема в принципі вирішується. Для цього потрібна державна програма оздоровлення соціально незахищених сімей.

Таким чином, аналізуючи різні підходи до проблеми агресивної поведінки підлітків, можна зробити висновок, що причина агресії багатофакторна, а мікросоціальний фактор (взаємодія в сім'ї, референтній групі, шкільному класі), а також макросоціальний фактор (модель у суспільстві, пропагована ЗМІ).

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз літератури показав, що багато зарубіжних і вітчизняних психологів займалися проблемою вивчення агресивної поведінки загалом (А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Д. Долард, К. Лоренц, У. Мак-Дугалл, Н. Міллер, З. Фрейд, Х. Хекхаузен, О.М. Істратова, Т.Г. Рум'янцева, І.А. Фурманова та ін.) та агресивною поведінкою дітей молодшого шкільного віку зокрема (Г.М. Андрєєва, С.В. Єнікополов, Л.П. Колчина, Н.Д. Левітов, Є.В. Романін, С.Є. Рошин, Т.Г. Рум'янцева, І.А. Фурманов, Ю.Б. Можгінський, Г.Е. Бреслав, З. Фройд).

В даний час немає однозначного визначення поняття агресивної поведінки, оскільки вивчення цієї проблеми велося різними психологічними школами, які вибиралися різні підстави, закладені у це поняття.

Але в рамках даного дослідження було вирішено дотримуватись наступного визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, яка орієнтована на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, не бажає подібного звернення. Тобто агресія є моделлю певної поведінки і не є емоцією або мотивом.

Також під час теоретичного аналізу літератури було виявлено, що агресивна поведінка – досить поширене явище серед дітей шкільного віку, тому предметом даного дослідження стало дослідження особливостей агресивної поведінки дітей саме даного вікового періоду.

Далі було розглянуто особливості агресивної поведінки школярів, його форми, види, причини виникнення, фактори, що надають значний вплив на процес формування даної форми поведінки, що дозволило перейти надалі до вивчення профілактичних заходів, спрямованих на попередження та виникнення даної форми поведінки у дітей підліткового шкільного віку.

Все це дозволяє розробити ефективну програму, спрямовану на профілактику агресивної поведінки молодших школярів, врахувати всі особливості такої роботи з обліку індивідуальних та вікових особливостей даної категорії дітей. Дана програма буде представлена в другому розділі нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Організація та методи дослідження

У першому розділі нашого дослідження було розглянуто проблеми вивчення агресивної поведінки у працях зарубіжних та вітчизняних науковців-психологів, особливості агресивної поведінки підлітків та підходи до профілактики агресивної поведінки.

Даний аналіз дозволив нам виділити види та форми агресивної поведінки підлітків, які будуть вивчені за допомогою методики «Шкала прямої та непрямой агресії». Також було встановлено, що у підлітковому віці емоційна сфера дітей досить нестійка та здатна істотно впливати на прояви агресивної поведінки, тому було вирішено використовувати методику «Кактус», призначену для виявлення стану емоційної сфери дитини, виявлення наявності агресивної поведінки, її спрямованості та інтенсивності.

Також було вирішено використовувати анкети для батьків та вчителів, так само спрямовані на вивчення рівня агресивної поведінки дітей підлітків, щоб отримати більш об'єктивні дані.

Вивчення підходів до профілактики агресивної поведінки дітей підліткового віку дозволило визначитися із формою профілактичної роботи, її тривалістю та періодичністю, підібрати спеціальні ігри та вправи, спрямовані на розвиток здібності до самоконтролю, вміння відстежувати свої та чужі емоційні стани, на підвищення навички встановлення міжособистісних контактів, що, як показав теоретичний аналіз наукової літератури благотворно позначається на формуванні необхідної поведінки в соціумі та в колі своїх однолітків і є профілактичними діями щодо агресивної поведінки.

У ході емпіричного дослідження необхідно звернутись до виявлення рівня агресивної поведінки підлітків.

Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Миколаївської спеціалізованої школи I-III ступенів № 22. Вибірку дослідження склали 40 учнів десятих класів, 15 хлопців та 25 дівчат віком 15-16 років.

Мета дослідження – експериментально дослідити рівень агресивної поведінки у підлітків та на основі отриманих результатів розробити програму профілактики агресивної поведінки підлітків.

Для досягнення поставленої мети емпіричного дослідження, необхідно вирішити такі завдання:

1. Визначити рівень агресивної поведінки підлітків.
2. Розробити програму з профілактики агресивної поведінки дітей 15-16 років.
3. На основі одержаних результатів дослідження сформулювати висновки.

Відповідно до поставлених завдань емпіричне дослідження проводилося у два етапи:

I етап – констатуючий (початковий) – Грудень 2021 р.

Для визначення рівня агресивної поведінки дітей підліткового віку необхідно підібрати комплекс діагностичних методик виявлення цього рівня.

Для реалізації поставленого завдання підібрано наступні діагностичні методики: методика «Кактус», анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» (Г.П. Лаврентьева та Т.М. Титаренко), методика «Шкала прямої та непрямой агресії», анкета для вчителів «Ознаки агресивної поведінки».

В результаті діагностичного етапу необхідно сформувати вибірку респондентів із високим та низьким рівнем агресивної поведінки.

Методом рандомізації дана група піддослідних розділена на дві підгрупи: експериментальну та контрольну.

II етап – профілактичний (основний) – Грудень 2021р. -Січень 2022р.

На даному етапі здійснювалася розробка та апробація в експериментальній групі спеціальної профілактичної програми, спрямованої на зниження рівня агресивної поведінки підлітків.

У даному дослідженні було використано чотири психодіагностичні методики:

1) методика "Кактус" [35; 51], автором якої є М.А. Панфілова та призначена для виявлення стану емоційної сфери дитини, виявлення наявності агресивної поведінки, її спрямованості та інтенсивності. У методиці представлено 13 шкал, деякі з яких відповідають формам агресивної поведінки, виявлені в ході теоретичного аналізу наукової літератури та розглянуті у даній роботі. До таких форм можна віднести егоїзм та демонстративність. А також виявляються такі особисті якості: імпульсивність, залежність, скритність, тривогу, прагнення до домашнього захисту, а так само самотності, як факторів. надають суттєвий вплив на прояв агресивної поведінки.

Методика призначена для підлітків(текст методики представлений у додаток А);

2) анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини», авторами якої є Г.П. Лаврентьева та Т.М. Титаренко. Дана анкета спрямована на вимірювання рівня агресивної поведінки та призначена для дослідження. Анкета складається з 20 питань, які представлені у додатку Б;

3) методика «Шкала прямої та непрямої агресії» [54], автором якої є К. Бьорквест із співавторами. Ця методика спрямована на визначення рівня тієї чи іншої типу агресивного поведінки в кожного учня у класі. Як показано у п.1.2. саме дані види агресивного поведінки найбільш властиві дітям підліткового віку, тому й вивчатимуться у процесі даного дослідження. Методика призначена для дослідження дітей шкільного віку та включає три шкали: фізична, вербальна і непряма агресія. В процесі проведення психодіагностики за цією методикою дітей просять вказати, як поводить

кожен з однокласників, якщо він посварився з шкільним товаришем або просто сердиться на нього (текст методики представлений у додатку В);

4) анкета для вчителя «Ознаки агресивної поведінки», авторами якою є Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна. Методика спрямована на вимірювання рівня агресивної поведінки підлітків.

Вибрані діагностичні матеріали, що використовуються для оцінки рівня агресивної поведінки підлітків відповідають таким вимогам як:

- адекватність методик цілям та завданням дослідження;
- теоретична обґрунтованість діагностичної спрямованості методик;
- адекватність методів (процедур, змісту конкретних завдань та рівня їх складності) віковим та соціокультурним особливостям оцінюваних груп учнів;
- валідність та надійність застосовуваних методик.

2.2 Аналіз результатів констатуючого експерименту

Усі випробувані брали участь у дослідженні добровільно. Дослідження проводилося індивідуально з кожною дитиною. Дане дослідження є результатом аналізу теоретичного та емпіричного матеріалу з виділеної проблеми. Отримані результати психодіагностичного дослідження були зведені в первинну зведену таблицю.

У цьому параграфі представлений аналіз результатів констатуючого етапу дослідження.

Результати, отримані під час дослідження за допомогою методики "Кактус" представлені в Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Дослідження за допомогою методики "Кактус"

<i>Риса</i>	<i>Кількість осіб</i>	<i>Кількість у %</i>
агресія	15	37,5
імпульсивність	25	62,5
егоцентризм	29	72,5
залежність	24	60
демонстративність	29	72,5
скритність	3	7,5
оптимізм	36	90
тривога	12	30
жіночність	12	30
екстравертованість	24	60
інтровертованість	16	40
прагнення домашнього захисту	12	30
прагнення самотності	12	30

На підставі даних, можна побачити, що, такі ознаки як:

- агресія – спостерігаються у 15 осіб. (37,5% вибірки);
- імпульсивність – спостерігаються 25 осіб. (62,5% вибірки);
- егоцентризм – спостерігаються 29 осіб. (72,5% вибірки);
- залежність – спостерігаються 24 особи. (60% вибірки);
- демонстративність – спостерігаються 29 осіб. (72,5% вибірки);

- скритність – спостерігаються 3 особи. (7,5% вибірки);
- оптимізм – спостерігаються 36 осіб. (90% вибірки);
- тривога – спостерігаються 12 чол. (30% вибірки);
- жіночність – спостерігаються 12 чол. (30% вибірки);
- екстравертованість – спостерігаються 24 особи. (60% вибірки);
- інтровертованість – спостерігаються 16 осіб. (40% вибірки);
- прагнення домашнього захисту – спостерігаються 12 чол. (30% вибірки);
- прагнення самотності – спостерігаються 12 чол. (30% вибірки).

Тобто на підставі представлених даних, можна зробити висновок, що більшою мірою у дітей молодшого шкільного віку переважає така якість як оптимізм, егоцентризм, демонстративність, імпульсивність та екстравертованість. Що відповідає нормальним показникам для цього віку.

У цьому дослідженні нас більшою мірою цікавить прояви агресивної поведінки. Як можна бачити на підставі даних, отримані за методикою «Кактус» ознаки агресивної поведінки в даній групі виявлено лише у 15 дітей, що становить 37,5% від загальної вибірки, що є порівняно невеликим показником.

У таблиці 2.2. та на рисунку 2.1. представлені результати, отримані під час дослідження за допомогою анкети для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини».

Таблиця 2.2.

Результати вивчення критерію агресивності на основі оцінок батьків у досліджуваній групі дітей молодшого шкільного віку

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Критерії агресивної поведінки	19 чол(47,5%)	16 чол(40%)	5 чол(12,5%)

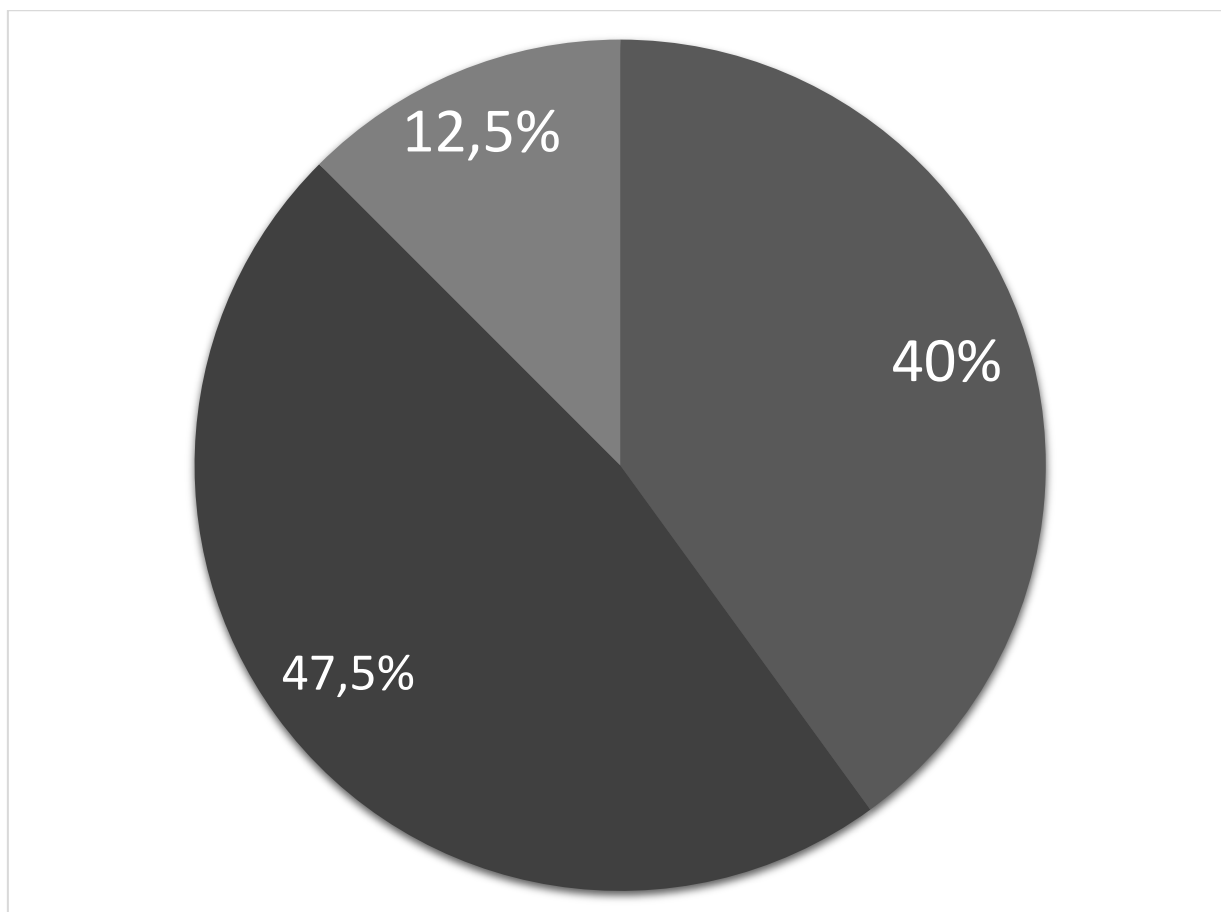

Рис. 2.1. Рівень агресивності у досліджуваній групі підлітків

На підставі даних, представлених у таблиці 2.2. та на рисунку 2.1. можна бачити, що у досліджуваній групі школярів лише у 5 підлітків (12,5% вибірки) рівень агресивної поведінки досить високий, у 16 осіб (40% вибірки) цей показник перебуває на середньому рівні розвитку, а у 19 осіб (47,5% вибірки) рівень агресивної поведінки знаходиться на низький рівень розвитку. Тобто можна зробити висновок, що більшість дітей із представленої групи не схильні до прояву агресивної поведінки, вони досить спокійні та врівноважені, якщо трапляються якісь непорозуміння, конфлікти, то вони вважають за краще шукати компроміс і якимось домовлятися, ніж агресувати і впадати в лють (гнів).

У таблиці 2.3 і малюнку 2.2. представлені результати, отримані під час дослідження за допомогою методики «Шкала прямої та непрямой агресії».

Таблиця 2.3.

Результати вивчення прямої та непрямой агресії у досліджуваній групі дітей підліткового віку

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Фізична агресія	19 чол(47,5%)	18 чол(45%)	3 чол(7,5%)
Вербальна агресія	19 чол(47,5%)	17 чол(42,5%)	4 чол(10%)
Непряма агресія	19 чол(47,5%)	18 чол(45%)	3 чол(7,5%)

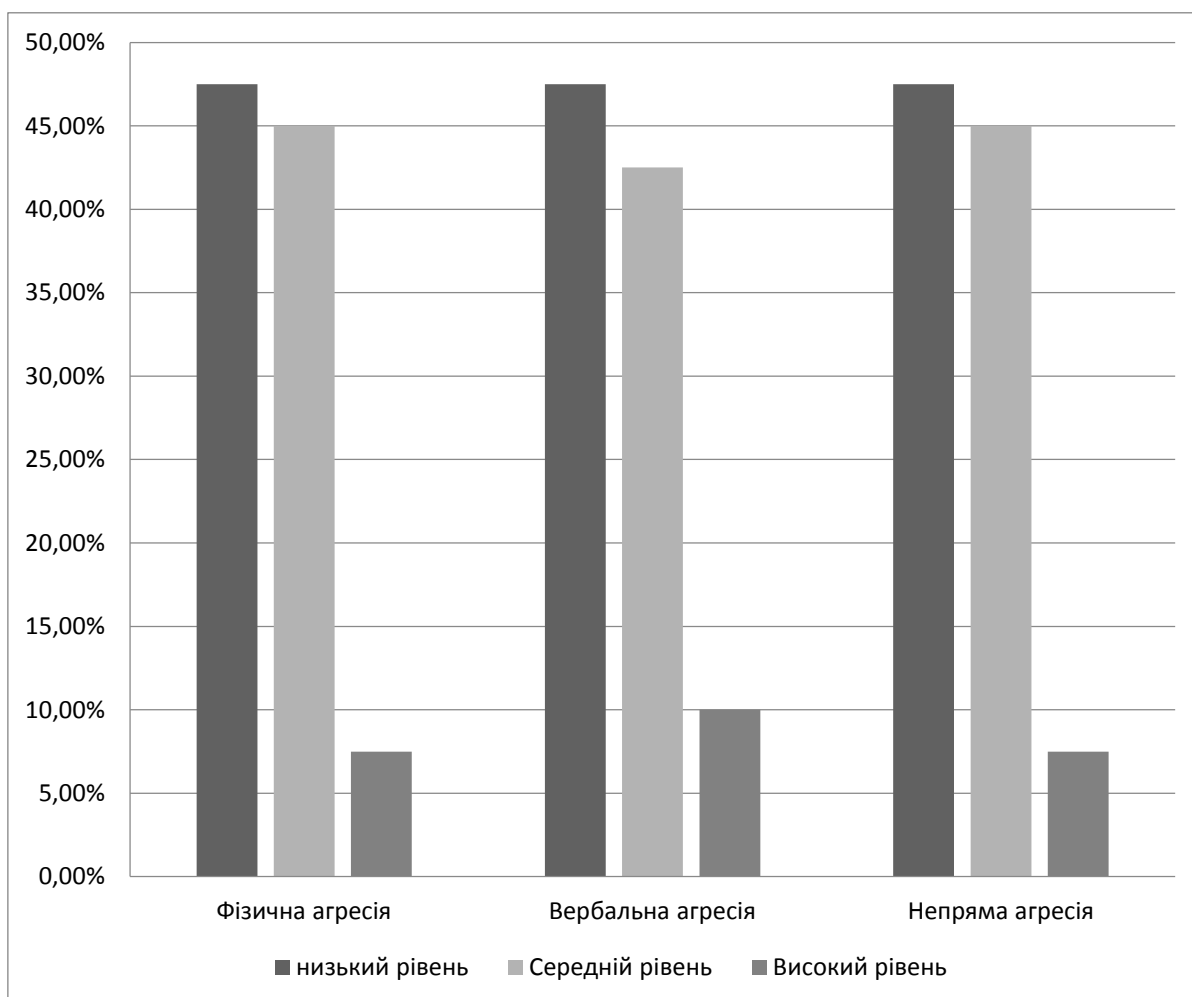

Рис. 2.2. Результати вивчення прямої та непрямой агресії в досліджуваній групі дітей шкільного віку

На підставі даних, представлених у таблиці 2.3. та на рисунку 2.2. можна зробити висновок, що:

- високий рівень фізичної агресії у досліджуваній групі продемонструвало 3 дитини (7,5%), середній рівень – 18 дітей (45%), а низький рівень – 19 дітей (47,5%);

- високий рівень вербальної агресії продемонструвало 4 дитини (10%), середній рівень – 17 осіб (42,5%), а низький рівень – 19 осіб (47,5%);

- високий рівень непрямой агресії спостерігається також у 3 осіб (7,5%), середній рівень – у 18 осіб (45%), а низький рівень – у 19 осіб (47,5%).

Таким чином, можна зробити висновок, що здебільшого досліджувана група дітей демонструє низький рівень агресивних тенденцій, оскільки 19 дітей (47,5% вибірки) показала низькі рівні по всіх трьох досліджуваних видів агресивної поведінки. Але також у досліджуваній групі кілька людей показали досить високий рівень усіх трьох видів агресивної поведінки. І так само половина дітей 45% вибірки демонструє середній рівень агресивної поведінки.

У таблиці 2.4. і рис. 2.3. представлені результати, отримані під час дослідження за допомогою анкети для вчителя "Ознаки агресивності".

Таблиця 2.4.

Результати вивчення критерію агресивності на основі оцінок вчителі у досліджуваній групі дітей підліткового віку

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Критерії агресивної поведінки	19 осіб(47,5%)	21 осіб(52,5%)	0 осіб(0%)

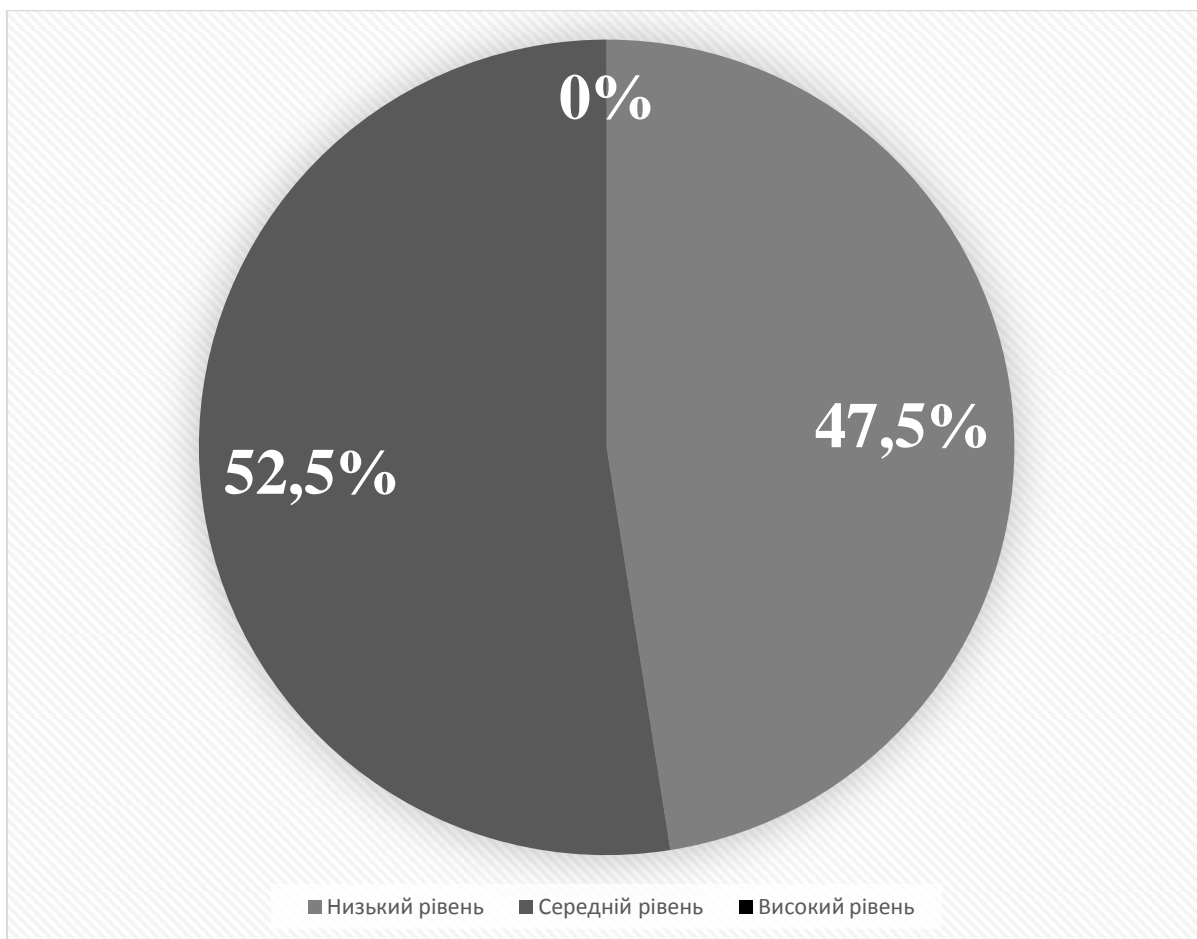

Рис. 2.3. Рівень агресивності у досліджуваній групі школярів

На підставі даних, представлених у таблиці 2.4 та на рисунку 2.3. можна зробити висновок, що в досліджуваній групі переважає середній рівень агресивної поведінки – 21 особа (53%) продемонстрували саме такий рівень агресивної поведінки. Але також у цій групі інші діти показують низький рівень агресивної поведінки – 19 дітей (47,5%).

Таким чином, було розглянуто результати дослідження з кожної з чотирьох використовуваних у цьому дослідженні методик. Були розглянуті в процентному відношенні розподілу результатів у досліджуваній групі.

2.3. Особливості корекційної програми зниження та профілактики агресивної поведінки у дітей підліткового віку

На наступному етапі емпіричного дослідження було застосовано корекційно-розвивальну програму з профілактики агресивної поведінки у дітей підліткового віку.

Аналіз існуючих профілактичних програм, спрямованих на зниження рівня агресивної поведінки дітей підліткового віку показав:

1. В основі багатьох профілактичних програм лежить теорія соціального навчіння;
2. Вузькоспрямованість даних програм. Тобто вони часто працюють тільки з одним видом агресії, наприклад, вербальної або фізичної;
3. Використання у процесі занять лише одного-двох видів вправ, наприклад, вербальні та рухові;
4. Недостатність кількості проведених занять, що багато в чому знижує ефективність роботи, що проводиться.

Актуальність програми у тому, що учням пропонується своєчасна профілактика агресивної поведінки на етапі навчання у початкових класах.

Різноманітність запропонованих у програмі різних вправ допоможе дітям гнучко опанувати різні зразки соціально прийнятної поведінки та самостійно застосовувати їх у різних видах діяльності.

Мета профілактичної програми – формування досвіду ефективної взаємодії з іншими людьми без проявів ознак агресивної поведінки, усунення агресивної поведінки підлітків.

У результаті реалізації програми вирішувалися такі завдання:

- познайомити дітей із поняттям «агресія»;
- сформувати здатності дитини розуміти власний емоційний стан та емоційний стан інших людей;
- сформувати здатності вираження гніву у прийнятній формі;
- сформувати навички використання прийомів саморегуляції;

- сформувати навички ефективного спілкування з метою мінімізації проявів агресивної поведінки;

- сформувати позитивних якості особистості.

Організація роботи будується на принципах:

- гуманізму – утвердження норм поваги та доброзичливості ставлення до кожної дитини, виключення примусу та насильства над особистістю;

- конфіденційності – інформація, отримана психологом у процесі проведення роботи, не підлягає свідомому чи випадковому розголошенню;

- компетентності – психолог чітко визначає та враховує межі власної компетентності;

- відповідальності – психолог дбає, перш за все, про благополуччя дітей та не використовує результати роботи їм на шкоду.

Розроблена робота з профілактики агресивної поведінки підлітків спрямована на усунення причин агресивної поведінки, а не обмежується лише зняттям зовнішніх проявів порушеного розвитку. При побудові профілактичних заходів враховувалася не лише симптоматика (форми агресивних проявів, їх тяжкість, ступінь відхилення), а й ставлення дітей до власної поведінки.

В якості найбільш ефективного засобу профілактики у підлітковому віці було обрано ігрову діяльність, яка спеціально організовувалась у процесі профілактичних заходів.

Саме така робота, на нашу думку, найкраще сприяє профілактичному ефекту, а також дає важливий діагностичний матеріал, що дозволяє побачити проблему очима дитини.

Важливою умовою проведення профілактичної роботи був системний підхід у вирішенні проблеми агресивної поведінки молодших школярів.

Форми роботи з агресивною поведінкою:

- бесіда, спрямована на ознайомлення з різними засобами розуміння;

- дискусія, обговорення;

- словесні, рухливі та релаксаційні вправи;

- візуалізація;
- малювання.

Учасники програми: 2 підгрупи дітей – по 10 осіб.

Кількість занять: 12 занять по 30-40 хвилин.

Структура занять програми профілактики однакова і включає себе:

I. Розминку.

II. Основну частину. На цьому етапі використовуються бесіди, ігри та вправи, спрямовані на:

- опрацювання ситуацій,
- вироблення соціально прийнятних способів вираження негативних емоційних реакцій, що виникають у конфліктних ситуаціях та формування конструктивних форм поведінки,
- програвання негативних переживань, формування адекватних методів емоційного реагування.

Сюди ж включалися рухливі ігри, ігри в розвитку умінь до кооперації та співпраці з іншими, вправи на релаксацію, що на цілому забезпечувало гармонізацію рівнів емоційного регулювання та зниження рівня агресивної поведінки.

III. Заключна частина.

Позитивні сторони розробленої програми.

Розроблена програма включає елементи прийомів і вправ із різних напрямів профілактичної роботи, що робить її більш універсальною та гнучкою.

Значний наголос у програмі зроблено зменшення сили деструктивних емоцій та трансформації їх у щось приємне, а так само на розробку альтернативних конструктивних реакцій, у процесі засвоєння навичок саморегуляції та впевненість у собі.

Те, що кожне заняття присвячене лише одній із сторін агресивної поведінки дозволяє максимально опрацювати цей стан.

Також використання різних видів діяльності (ігри, вправи, малювання, складання колажів, дискусії тощо), у процесі профілактичної роботи дозволяє урізноманітнити її, що дозволяє дітям не застрягати в одному виді діяльності, так як це може викликати нудьгу та втрату інтересу до заняття. І водночас цей підхід допомагає показати підліткам різні способи подолання негативних емоцій, які сприяють формуванню агресивної поведінки.

Усі заняття проводились у груповій формі. Склад групи постійний.

Заняття проводяться із групою, 2 рази на тиждень. Тривалість заняття від 30 до 40 хвилин залежно від бажання та працездатності дітей.

Програма складається із 12 занять. Усі заняття складаються з трьох частин: підготовчої, основної та заключної.

У підготовчій частині проводяться розминочні вправи. Основне завдання заняття реалізується в основній частині. Заключна частина спрямована на підбиття підсумків роботи, збирання зворотного зв'язку від учасників профілактичних занять.

Послідовність вправ може змінюватись у зв'язку з урахуванням рівня розвитку групи, а також дозуванням психологічного навантаження на кожного учасника занять. Перед кожною вправою пояснюється мета, докладно викладається інструкція до завдання та процедура проведення.

Внаслідок того, що в учасників занять можуть виникати питання, планується додатковий час для відповідей та коментарів ведучого заняття.

З метою визначення ефективності програми експериментатор контролює хід занять загалом, виконання завдань кожним учасником групи (зокрема і домашніх завдань). Також провідний групи зобов'язаний стежити за емоційним станом кожного з учасників та групи взагалом, у разі потреби надавати психологічну підтримку.

Для розвитку рефлексії учасників групи, а також з метою управління заняттями передбачається проведення детального аналізу ситуацій, що виникають після чергової вправи. Також, наприкінці заняття будуть підбиватися підсумки всіх вправ. Тим самим буде надано можливість усім

охочим, висловлювати власну точку зору, ділитися своїми переживаннями та відчуттями, пов'язаними з цілями та завданнями профілактичних занять, чи конкретного заняття.

Заняття 1

Підготовка дітей до роботи у групі

Завдання:

- Розкріпачення учасників
- Об'єднання у групі, встановлення позитивних взаємовідносин між учасниками групи;
- Знайомство із правилами поведінки під час занять.

Хід заняття:

Вступна частина

Тривалість: 2 хвилини

Ведучі: Здрастуйте, сьогодні ми з Вами розпочинаємо цикл занять. І перший день у нас із вами присвячений знайомству один з одним».

Знайомство з правилами у групі

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Правила приймаються спільно та вивішуються у кімнаті для занять. Під час роботи ведучий постійно звертається до них.

Список правил:

Добровільність участі при чіткому визначенні своєї позиції: виконання завдання та промову лише за згодою учасника.

Інформація ведучому:

Правило «Стоп»: якщо не хочеш обговорювати тему, завжди можна сказати «стоп».

Конфіденційність. Все обговорення лише у колі.

Правило "Тут і тепер", говорити тільки про те, що відбувається всередині групи, активність.

Щирість у спілкуванні.

Оцінюється лише вчинок, а не особистість людини

Вправа «Знайомство»

Мета: дізнатися імена один одного та налагодити доброзичливі відносини між учасниками тренінгу

Тривалість: 2 хвилини

Процедура проведення: Ведучий пропонує хлопцям вибрати собі ім'я та написати його на бейджі, а потім озвучити обране ім'я та розповісти чому воно йому подобається.

Матеріали: бейджики, листи паперу, фломастери

Інструкція: На нас чекає велика спільна робота, а тому ми повинні познайомитися та запам'ятати імена один одного. У тренінгу у нас є чудова можливість, зазвичай недоступна у реальному житті, – вибрати собі ім'я. Вам дається 30 секунд для того, щоб вибрати собі ігрове ім'я та написати його на бейджі. Інші члени групи – і ведучий теж – протягом всього тренінгу звертатимуться до вас тільки з цього імені. А тепер представимося один одному. Зробимо це так: кожен, по черзі, одягає бейдж, називає своє ім'я та пояснює, чим воно йому подобається. Усі хором повторюють його ім'я.

Вправа «Поміняйтеся місцями ті, хто...»

Мета: створення ситуації комфорту у групі, спрямоване на рухову активність.

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: всі учасники сидять у колі, необхідно прибрати все додаткові стільці, у тому числі стілець Ведучого. Таким чином, стільців має бути однією менше, ніж учасників вправи.

Інструкція: зараз ми трохи рухаємося і розімнемося, як бачите всі ви сидіть, а Ведучий – зараз це буду я, потім хтось із вас – стоїть. І він теж хоче зайняти стілець. Таким чином, щоб сісти, йому потрібно когось підняти.

Ведучий говорить фразу: «Я прошу помінятися місцями тих, хто...» і називає будь-яку ознаку. Наприклад: «Я прошу помінятися місцями тих, у кого зелені очі». Ті учасники, у кого ця ознака є повинні помінятися місцями,

а Ведучий цей час встигнути зайняти будь-який стілець, що звільнився. Все дуже просто. Той, хто залишиться стояти, буде Ведучим. Гра продовжується.

Питання для обговорення:

- Чи складно було вигадувати ознаки?
- Чим ви керувалися, вигадуючи ту чи іншу ознаку?
- Які емоції та почуття ви відчували у процесі проходження вправи?
- Чи вийшло вам краще пізнати одне одного?

Основна частина

Вправа «Добра тварина»

Мета: Нормалізація емоційного стану та активізація уваги.

Відпрацювання дихальної техніки

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Ведучий тихим, таємничим голосом каже інструкцію, діти встають у коло та беруться за руки.

Інструкція: Діти, встаньте, будь ласка, у коло та візьміться за руки. Ми – одне велика, добра тварина. Послухаймо, як воно дихає! А тепер подихаємо разом! На вдих – робимо крок уперед, на видих – крок назад. А тепер на вдих робимо 2 кроки вперед, на видих - 2 кроки тому. Вдих – 2 кроки вперед. Видих – 2 кроки тому.

Так не тільки дихає тварина, так само чітко і рівно б'ється її велике добре серце. Стук - крок уперед, стукіт - крок назад і т.д. Ми всі беремо подих і стукіт серця цієї тварини.

Питання для обговорення:

- Як ви думаєте, чи вдалося нам стати цією найбільшою єдиною твариною?
- Як ви думаєте, на що спрямована ця вправа?
- Чого воно допомагає досягти?

Вправа «Що змінилося?»

Мета: розвиток уваги та зорової пам'яті, здатності звертати увагу на інших, на їхні пози.

Матеріал: навколишні предмети, сірники

Тривалість: 25 хвилин

Процедура проведення: Діти сідають півколом. Один із учасників стає провідним (у цій ролі повинні побувати усі учасники). Іншим учасникам гри пропонується зайняти певні пози за їхнім бажанням і запам'ятати, як вони сидять.

Ведучий повинен постаратися запам'ятати позу кожного учасника. Після чого ведучий відвертається, учасники змінюють щось у своїй позі, - і ведучий повинен відновити початкові пози кожного із учасників. Помилки ведучого учасники виправляють після того, як він закінчить відновлення поз всіх учасників. Встановивши істину і вказавши веде його промахи, учасники змінюються ролями.

Інструкція: Зараз один із вас буде ведучим, а іншим дітям пропонується зайняти якусь позу, після чого водій уважно їх розгляне і запам'ятаємо, а після того як він відвернеться ви повинні будете щось у своїй позі змінити. Потім ведучий повинен повернути змінені пози у початкові. Після того, як ведучий скаже, що він закінчив вам необхідно буде вказати на допущені ним неточності.

Питання для обговорення:

- Як вам було в ролі ведучого?
- Що вам допомагало краще запам'ятовувати пози учасників?
- Які почуття та емоції ви відчували у процесі виконання даної вправи?

Заключна частина

Підведення підсумків. Прощання

Вправа «Оплески по колу»

Ціль: Закріплення позитивних емоцій від проведеного заняття

Тривалість: 3 хвилини

Процедура проведення: Ведучий говорить вступні слова, після чого починає тихенько плескати в долоні, дивлячись на одного з учасників та поступово підходячи до нього.

Далі вже цей учасник обирає із групи наступного, кому вони аплодують удвох із провідним. Третій обирає четвертого тощо.

Інструкція: Ми добре попрацювали сьогодні, і мені хочеться запропонувати вам гру, в під час якої оплески спочатку звучать зовсім тихо, а потім стають усі сильніше та сильніше. Останньому учаснику аплодує вже вся група.

Рефлексія:

Тривалість: 2 хвилини

Питання для обговорення:

- Які почуття у вас виникли на першому нашому занятті?
- Що ви очікуєте від наших групових зустрічей (можна відповісти письмово)
- Яка вправа вам здалася цікавою?

Заняття 2

Знайомство дітей із поняттям агресія

Завдання: навчити робити оцінку агресивної поведінки.

Хід заняття:

Вступна частина

Тривалість: 3 хвилини

Ведучі: Здрастуйте, хлопці. Як ваш настрій? Сьогодні ми з вами познайомимося із поняттям агресія. Але для початку нам потрібно повторити ті правила роботи у групі, які ми з вами визначили на минулому занятті. Отже, хто мені нагадає ці правила?

Вправа «Снігова куля»

Ціль: Налаштувати дітей на роботу, повторити імена один одного, активізувати увагу та пам'ять

Тривалість: 3 хвилини

Процедура проведення: Діти стають у коло, ведучий бере м'ячик і кидає одному з дітей він називає своє ім'я, потім наступному, який, крім свого імені називає ім'я попереднього тощо.

- Виявлення причин агресії
- Переключення уваги та агресії

Інструкція: Я зараз кину м'ячик і назву своє ім'я, а той, хто отримає м'ячик повинен назвати своє ім'я та моє, потім він кидає м'ячик іншому і той називає своє ім'я, ім'я того, хто кинув йому м'ячик та моє ім'я тощо. доти, доки імена всіх присутніх тут не буде названо. Зрозуміле завдання?

Основна частина

Мета: Ознайомити дітей із поняттям «агресія»

Міні-лекція «Агресія»

Тривалість: 10 хвилин

Дискусія «Агресія – це добре чи погано?»

Ціль: Актуалізувати знання про агресію. Виділити позитивні та негативні сторони агресивної поведінки.

Тривалість: 5 хвилин

Робота в парах «Шукаємо причини агресії»

Мета: розвиток мисленнєвої діяльності, вміння виділяти суттєві та другорядні причини агресивної поведінки.

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Діти розбиваються на пари та спільно шукають можливі причини агресії. Потім обговорюють у групі, що вийшло, таким чином формується загальний список, що вивішується на дошку.

Інструкція: Зараз ми з вами розіб'ємось на пари, в яких ви протягом двох хвилин повинні будете якнайбільше знайти можливі причини агресивної поведінки. А потім ми всі разом обговоримо, що вийшло.

Питання для обговорення:

- Чи легко вам було шукати причини агресивної поведінки?
- Як ви вважаєте, які з цих причин істотні, а які ні?

Малювання на тему «Шарж»

Мета: Формування здатності виходити із ситуацій, які викликають почуття роздратування, гніву, образи та інших негативних емоцій.

Тривалість: 10 хвилин

Матеріали: папір та олівці

Процедура проведення: Дітям пропонується згадати ситуації, що викликають у них негативні емоції, після чого їм пропонується намалювати карикатуру на людину, що викликає такі емоції. Найкраще для початку показати зразок, який може бути карикатурою, чим вона відрізняється від звичайного портрета. Коли дитина зрозуміє, що не потрібно намагатися зобразити оригінал точно, а, навпаки, можна спотворити яскраві риси або просто намалювати людину такою, якою вона бачиться в даний момент, дайте йому папір та олівці. Коли малюнки будуть закінчені, дітям пропонується підписати їх так, як їм хочеться.

Інструкція: Зараз я вам пропоную згадати ситуації, що викликають у вас негативні ситуації. Згадали? А тепер вам пропонується намалювати карикатуру на людину, яка викликає у вас ці емоції. Не потрібно намагатися зобразити оригінал у точності, а, навпаки, можна спотворити яскраві риси чи просто намалювати людину таким, якою вона бачиться вам зараз.

Питання для обговорення:

- Як ви себе зараз відчуваєте?
- А що вам хочеться зробити з цим «недружнім шаржем»?

Заключна частина

Підведення підсумків. Прощання.

Заняття 3

Завдання:

- Формування позитивних
- Формування уявлень про агресію емоційних переживань

Хід заняття:

Вступна частина

Тривалість: 2 хвилини

Ведучий: Здрастуйте, діти. Сьогодні ми продовжимо з вами заняття, допомагають нам справлятися з негативними емоціями та неприємними

ситуаціями. Чи готові? А для початку, як завжди, повторимо правила роботи в групі.

Вправа «Щіпка на річці»

Ціль: Створення спокійної, довірчої атмосфери в групі

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Учасники встають у два довгі ряди, один навпроти іншого. Це – береги річки. Відстань між рядами має бути витягнутою руки. Річкою зараз попливуть Щепки. Один із бажаючих має «Пропливти» річкою.

Учасники гри – «береги» - допомагають руками, лагідними дотиками, руху тріски. Коли Тріска пропливе весь шлях, вона стає краєчком берега і встає поруч із іншими. В цей час наступна Тріска починає свій шлях.

Інструкція: Зараз ми з вами станемо у два ряди і будемо з вами берегами річки, а ведучий буде тріскою, яка пливе річкою. А ваше завдання допомагає руками, лагідними дотиками, рухом тріски. Кожен із нас спонукає і берегом, і тріскою.

Питання для обговорення:

- Чи сподобалося Вам бути тріскою?
- Які емоції та відчуття ви відчували, плывучи по імпровізованій річці?
- А чи легко було виконувати ласкаві та ніжні рухи руками, щоб допомагати тріски плисти по річці?

Основна частина

Загадки про емоції

Мета: Актуалізувати знання про різні емоції

Тривалість: 2 хвилини

Процедура проведення: Ведучий пропонує дітям відгадати кілька загадок.

Інструкція: Зараз я прочитаю вам кілька загадок, в яких сховалися різні емоції. Вам треба їх уважно послухати та знайти відгадки.

Не можу я нічого робити,

Не хочу я бачити нікого,
З'їла сум, тоста мене,
Усьому виною...

Відповідь: Апатія

На мене знайшла тривога,
Занепокоєння через,
Толі буде, толі ні,
Мені на це все відповідь?

Відповідь: Хвилювання

На обличчі цвіте -
Від радості зростає.

Відповідь: Посмішка

Раз про мене мій друг забув,
На фільм у кіно не запросив,
При зустрічі я не подав виду,
Але на нього в душі.

Відповідь: Образи

Коли ми жартуємо, веселимося
І просто радісно пустуємося,
То звуки ці видаємо.
Яким їх словом назвемо?

Відповідь: Сміх

Вправа «Незакінчені речення»

Мета: Формування вміння висловлюватися про свої почуття, емоції,
відчуття

Тривалість: 10 хвили

Процедура проведення: Підліткам пропонується по колу продовжити
незакінчені речення

Інструкція: Зараз я вам зачитуватиму незакінчені речення, а ваше
завдання їх продовжити.

Інформація ведучому:

- Я терпіти не можу, коли...
- Я агресивний у школі, коли...
- Коли я злюсь...
- Заспокоїтись мені допомагає...

Питання для обговорення:

- Як вигадаєте на що спрямовано цю вправу?
- Чи легко було знайти продовження незакінченої пропозиції?
- Які емоції ви при цьому відчували?

Заключна частина

Тривалість: 5 хвилин

Питання для обговорення:

- Що було найскладнішим у сьогоднішній груповій роботі?
- Що у вас вийшло найкраще на занятті?
- Які зустрічалися бар'єри та труднощі?
- Назвіть одним словом ваш стан після заняття?

Заняття 4

Скарбничка емоцій

Завдання: діти вчаться робити один одному приємне, змінюючи свої настанови про те, що агресією та негативною поведінкою можна домогтися уваги або розташування інших

Хід заняття:

Вступна частина

Тривалість: 5 хвилини

Ведучий: Здрастуйте, діти. Як поживаєте? Як ваш настрій? Сьогодні ми з вами продовжимо розмову про емоції та складемо їх в імпровізовану скарбничку.

Чи готові? І як завжди для початку повторимо правила роботи у групі.

Вправа «Руки знайомляться, сваряться, миряться»

Тривалість: 10 хвилин

Процедура проведення: Вправа виконується в парах із заплющеними очима, все сидять навпроти один одного, на невеликій відстані витягнутої руки.

Інструкція: Заплющте очі, простягніть один до одного руки, познайомтеся одними руками. Продемонструйте добрі стосунки. Опустіть руки. Знову витягніть, ваші руки сваряться. Опустіть, а тепер вони миряться, ви розлучаєтесь друзями.

Питання для обговорення:

- Які відчуття ви відчували у процесі виконання цієї вправи?
- Чи легко Вам було його виконувати?

Основна частина

Вправа «Біг асоціацій»

Тривалість: 15 хвилин

Процедура проведення: Учасники розсаджуються у коло. Ведучий вимовляє двоскладові слова. Один із учасників вголос описує образ, що поєднує друге слово ведучого з першим. Потім учасник, що створив образ, пропонує своє слово наступному гравцю тому, хто сидить від нього по ліву руку. Той пов'язує це третє слово з другим ведучого, а своє власне слово — вже четверте у цьому ланцюжку — передає у як завдання своєму сусідові зліва. Гра рухається колами, і наприкінці кожного кола ведучий по секундоміру оголошує час, витрачений з його проходження. Добре підготовлені учасники можуть брати участь у забігу на кілька кіл. Ведучий має право несподівано зупинити гру та запропонувати комусь із учасників відтворити всі слова. Якщо учасник пам'ятає лише свої слова, то він орієнтований на особисте досягнення і не бере участь у грі.

Інструкція: Зараз я вимовлю два слова, а один із вас повинен описати образ, що з'єднує друге слово з першим. Потім створив образ пропонує своє слово тому, хто сидить від нього зліва, цей гравець повинен поєднати третє слово з другим словом ведучого тощо. При цьому я в будь-який час можу

зупинити гру і попросити будь-кого повторити всі слова, які були вигадані. Отже все зрозуміло? Тоді приступаємо до виконання вправи.

Питання для обговорення:

- Чи цікаво було грати в цю гру?
- Що вам особливо сподобалося?
- Які емоції ви при цьому відчували?

Заняття 5

Складання альбому малюнків та колажів: «Позитивні емоції та події»

Тривалість: 25 хвилин

Процедура проведення: Ведучий бере кілька журналів і газет.

Дітям пропонується вирізати різних людей і приклеїти на лист ватману, але так, щоб одній групі були люди виключно добрі, веселі та усміхнені, а в іншій сумні, що сваряться, злі. Діти вигадують про кожную групу свою історію та намагаються пояснити, чим доброта відрізняється від зла і якою людиною легше бути добрим чи злим.

Інструкція: зараз я вам запропоную журнали та газети, в яких ви повинні знайти людей з позитивними та негативними емоціями та наклеїти їх з різних боків, таким чином утворивши дві групи людей. Про кожную з освічених груп вам необхідно придумати свої історії і пояснити, чим доброта відрізняється від зла і якою людиною легше бути доброю або злою.

Заключна частина

Гра «Невидимий напис»

Ціль: гра дає можливість вступити в контакт з кожною дитиною. Вона пробуджує в дітей віком цікавість і водночас дає їм переживання успіху.

Інструкція: перед тим як ви підете додому, я хочу подарувати кожному з вас літери. Я виберу літеру з вашого імені та намалюю її у вас на долоні (на спині). Чи повинні будете мені сказати, яку саме літеру я намалювала? Кожен із вас по черзі маю підійти до мене, щоб я могла, таким чином, з усіма попрощатися.

Матеріали: чарівна паличка, олівці, листи, літери з дітей.

Заняття 6

Я себе контролюю

Завдання:

- Навчання навичкам самоконтролю
- Навчання техніки зняття фізичної напруги

Хід заняття:

Вступна частина

Тривалість: 2 хвилини

Ведучий: Здрастуйте, хлопці. Як ваш настрій сьогодні? Як ви пам'ятаєте на попередні заняття ми знайомилися з вами різними емоціями. А сьогодні ми будемо вчитися з ними з вами справлятися, тобто навчатимемо контролювати свої емоції. Для початку за традицією повторимо правила роботи у групі.

Вправа «Ласкове ім'я»

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Ведучий пропонує кожній дитині назвати лагідно сусіда, що сидить праворуч, який неодмінно повинен подякувати тому, хто говорить, сказавши "Спасибі".

Інструкція: Зараз я вам пропоную назвати свого сусіда ласкаво на ім'я, на що він повинен відповісти "Спасибі". Отже, почнемо.

Основна частина

Вправа «Якщо я злюсь... гніваюсь...»

Мета: усвідомити свої гнів та ворожість.

Тривалість: 10 хвилин

Процедура проведення: Дітям пропонується опрацювати негативні емоції та почуття, зокрема злість, ненависть, ворожість відповівши на наступні питання і дати на них якнайбільше відповідей.

Інструкція: Вам пропонується опрацювати негативні емоції та почуття, зокрема злість, ненависть, ворожість відповівши на такі питання та дати ними якнайбільше відповідей.

Інформація для ведучого:

- Що ви ненавидите, що вас злить в інших людях у собі?
- Яка взаємодія, які ситуації викликають у вас емоцію гніву?
- Які ситуації та взаємодія викликають емоцію гніву у більшості інших людей?

Вправа «Мильні бульбашки»

Мета: показати, що дихання є способом релаксації та набуття спокою; навчити правильно, дихати, використовуючи досвід дитини.

Тривалість: 5 хвилин

Інструкція: Всі ви не раз надували мильні бульбашки. Зробимо коло із пальчиків. Вдихнемо повітря і повільно, в коло з пальців, видихнемо повітря, що є в легенях. Замеремо і поспостерігаємо за ширяючими мильними бульбашками. Можна їх порохувати.

Заняття 7

Гра «Дрова»

Мета: Позбавлення від фізичної та емоційної напруги, витратити

Нагромадилися негативні почуття і отримати заряд бадьорості.

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Необхідно поцікавитися у дітей, чи вони знають, як треба рубати дрова. Як треба тримати сокиру? У якій позі зручніше стояти? Куди зазвичай кладуть колоду? Далі попросіть дітей зобразити, як відбувається процес.

Подбайте про те, щоб навколо було достатньо вільного місця. Порадьте їм вище заносити уявну сокиру над головою і різко опускати на уявне колода. Корисно видавати при цьому разом із видихом якісь звуки, наприклад, говорити "Ха!".

Інструкція: зараз ми з вами рубатимемо дрова, але для початку необхідно згадати, як це робиться. Ви пам'ятаєте, як треба рубати дрова. Як треба тримати сокиру? У якій позі зручніше стояти? Куди зазвичай кладуть колоду? Отже, ми з вами згадали як треба рубати дрова, а тепер приступимо

до їх рубки. Не забуваючи при цьому якомога вище заносити сокиру і на видиху можна видавати якісь звуки, наприклад, говорити "Ха!".

Гра «Подушки»

Мета: формування можливості справлення з гнівом

Тривалість: 5 хвилин

Процедура проведення: Дітям пропонується згадати ситуації, що викликають у них гнів, після чого їм пропонує свій гнів згяти на подушці.

Інструкція: Зараз я вам пропоную згадати ситуації, що викликають у вас гнів, після чого ви можете свій гнів зганяти на подушці.

Питання для обговорення:

- Які ситуації ви згадали?
- Які почуття ви вкладали, коли штовхали подушку?
- Що вам дало цю вправу?

Заключна частина

Підведення підсумків. Прощання.

Тривалість: 2 хвилини.

Заняття 8

Знаток почуттів

Тривалість: 15 хвилин

Вступна частина

Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття та регламентом роботи. Повторення правил роботи у групі.

Вправа «Хто в чому одягнений»

Мета: розвиток у дітей зорової уваги, спостережливості, зорової уваги пам'яті.

Опис: Діти стають в колі. Вихователь пропонує уважно подивитися, хто у що одягнений, звернути увагу та прокоментувати назву деталей одягу, колір, особливості, запитати, подобається їм чи ні, у кого, є схожі спідниці, футболки, сорочки і т. д. Далі по бавовні дошкільнята рухаються по колу, зупиняються, сідають на стільці. У центр кола викликають ведучого, йому

запитують: які деталі одягу дитини з групи, що знаходиться за його спиною, він запам'ятав? Після того як ведучий перерахує все, що запам'ятав, педагог виводить до кола вихованця, чиє вбрання він описував, і той стає провідним. Вправу повторюють кілька разів.

Основна частина

Розмова «Допомога»

Фахівець пояснює, що багато людей потребують допомоги.

Гра «Знаток почуттів»

Тривалість: 15 хвилин

Запитайте дитину, чи багато вона знає про почуття. Якщо йому здається, що багато, запропонуйте йому зіграти у наступну гру. Це буде конкурс знавців почуттів. Візьміть м'яч і почніть передавати його по колу (можна грати вдвох із дитиною або запросити взяти участь та інших членів сім'ї).

Той, у кого в руках м'яч, має назвати одну емоцію (позитивну або негативну) та передати м'яч наступному. Повторювати сказане раніше не можна. Той, хто не може дати відповіді, залишає гру. Залишився – найбільший знавець почуттів вашій сім'ї (класі)! Можна встановити йому який-небудь приз. Щоб користі від гри було більше, а програш дитини не був образливим, попередьте, що це перший тур, а через якийсь час гру можна повторити, причому приз буде ще кращим. Цим ви створите у дитини настрій на запам'ятовування званих слів, що допоможе йому виграти надалі.

Примітка. З цієї гри добре починати цикл занять, спрямованих на збагачення емоційної сфери дитини, розвиток інтересу та здатності до розуміння свого внутрішнього світу та емоцій інших людей, так як, щоб говорити про новій для нього сфері знадобляться нові слова, які він, можливо, і чув, але не використав досі. У цій грі у нього з'явиться досвід їхнього вживання.

Гра «Вгадай почуття»

Тривалість: 5 хвилин

Згадайте з дитиною ще раз, які почуття вона знає. Запишіть назви емоцій, які вам згадуються на окремих аркушах паперу. А тепер запропонуйте дитині уявити, як виглядають ці «мешканці внутрішнього світу». Нехай він намалює портрет кожного на аркуші з відповідною назвою. Процес створення таких образів дуже цікавий та показовий. Зверніть увагу, як уявляє собі дитина ті чи інші почуття, як пояснює свій вибір. Особливо інформативним може бути таке доповнення до намальованого портрета. Запропонуйте юному художнику зобразити, як виглядає будиночок кожного почуття та які речі в ньому зберігаються. Можливо, у нових образах ви побачите щось схоже з життям самої дитини.

Примітка. Отримані портрети найкраще якось оформити. Можна, можливо створити з них «галерею почуттів», розвішавши на стіні, можна зробити художній альбом, з'єднавши аркуші разом та зробивши обкладинку.

Головне - не викидайте їх і не дозволяйте їм валятися де завгодно. Адже це «жителі внутрішнього світу» дитини, і вже тому вони заслуговують на повагу і гідне звернення. Роботу щодо створення такого альбому чи галереї краще проводити у кілька прийомів (особливо з маленькими дітьми), роблячи такі заняття систематичними та приступаючи до нових портретів на аркушах з написом, зробленим у перший день цієї довгої гри.

Заняття 9

Вправа «записки гніву»

Тривалість: 15 хвилин

Хто сердиться, бере одну, м'яче чи рве й кидає в «Додаткове відро гніву». Цей кошик для сміття разом спорожняється щотижня, а «злість» йде на смітник.

На столі лежать картонний плакат і товстий олівець. Якщо ти сердишся, можеш піти і без жодних слів написати свій гнів.

Вправа «Випуск пари»

Тривалість: 1 хвилина

дитина надуває свій гнів у повітряну кульку, поки вона не лопне.

Гра «Гордієв вузол»:

Тривалість: 20 хвилин

Всі діти стоять близько один до одного. Ви закриваєте очі і берете кожною рукою за руку когось іншого, бажано не свого безпосереднього сусіда. Коли всі готові, вони знову відкривають очі. Тепер вони намагаються розплутати вузол, переступаючи через руки або проповзаючи під ними. Тільки не відпускай! В кінці кожного заняття формується коло, в якому всі беруться за руки.

Гра «Актор»

Тривалість: 5 хвилин

Психолог називає певні почуття, пропонуючи дитині їх зобразити.

Малювання «Мої почуття»

Дитині пропонується намалювати те почуття, яке вона відчуває в даний момент.

Заняття 10Гра «Пролісок».

Тривалість: 15 хвилин

Інструкція психолога. Ви вже готові грати? Тоді настав час перетворюватися. Ваші руки перетворюються на пелюстки, а тіло в ніжну стеблинку. Ви будете красивими квітами, пролісками.

У лісі під кучугурою сховалася ніжна Квітка. Він міцно склав свої пелюстки. Притиснув голову, щоб зігрітися і заснув до весни. Сонечко почало пригрівати сильніше, промінчики сонця поступово пробуджують Квітку, вона повільно росте, пробираючись крізь снігову кучугуру, піднімається, встає. Ласкаве сонечко так далеко, а Квіточці хочеться відчути близько тепло. Адже навколо ще сніг, і він у лісі з'явився найпершим. Він тягнеться нагору. Піднімається все вище. І ось він виріс і зміцнів. Пелюстки стали розкриватися. Насолоджуючись весняним теплом, Квітка радіє та пишається своєю красою. Він ніби усміхається. «Це я – перша весняна Квітка, і звать мене Пролісок», - киває він усім головою. Але весняна погода

примхлива. Повіяв вітерець, і став Пролісок розгойдуватися в різні боки, розгойдуватися. Квіточка схилялася все нижче і нижче і зовсім лягла на проталину. Побігли струмки, і вода підхопила наш Пролісок у тривалу, казкову подорож. Він пливе і дивується чудовим весняним перетворенням. А ось він приплив до якоїсь казкової країни. Підвівся, озирнувся. Чомусь дивується та радіє. Чому здивувався Пролісок? Розкажіть один одному.

Гра «Дощ у лісі».

Тривалість: 20 хвилин

Інструкція дорослого. І ось знову гра. І ми знову перетворюємося. На цей раз ми будемо деревами. Встаньте один за одним.

У лісі світило сонечко, і всі дерева потягли до нього листочки. Високо-високо тягнуться, щоб кожен листочок зігрівся. Пальчики-листочки танцюють під сонечком. Раптом повіяв сильний вітер і почав розгойдувати дерева в різні боки. Але міцно триматися корінням дерева. Стійко стоять і лише розгойдуються.

Вітер приніс дощові хмарки. І дерева відчули перші ніжні краплі дощу. Доторкнися своїми пальцями до спини, що стоїть попереду. Нехай рухи будуть легкими, наче дощ стукає лагідно.

Дощ почав стукати сильніше, а потім ще трохи сильніше. І дерева стали шкодувати одне одного. Прасувати, захищати від сильних ударів дощу.

Але знову з'явилося сонечко. Дерева зраділи, струсили зайві краплі дощу і залишили тільки необхідну вологу. Відчули свіжість, бадьорість та впевненість

Заняття 11

Гра "Помічники"

Тривалість: 15 хвилин

Інструкція дорослого. А зараз ми пограємось у помічників. Попрацюємо трохи на дачі. Допоможемо бабусі та дідусеві по господарству. Приготувалися.

Бабуся випрала білизну, а віджати її не може. Допоможемо їй. Міцно, міцно тримаємо в кулачках, віджимаємо сильніше, ще сильніше. А тепер струшуємо і вішаємо на мотузку. Якщо піднятися на шкарпетки, то якраз дістанемо. Ще трохи. Ну ось, з білизною впоралися.

Допоможемо і дідусеві: він посипає доріжки піском. Беремо пісок до рук і рівномірно посипаємо землю навколо себе. Намагаємось. Добре. А щоб пісок лежав щільно, потопаємо ногами. Сильніше. Ще сильніше.

Залишилось дрова нарубати. Піднімаємо сокиру високо-високо. Замахуємось і різко опускаємо його прямо на колоду. Ух, вийшло! Ще раз піднімаємо. Ух, здорово! Розмахуємось сильніше. Ух, ще раз! Ух, готове!

Попрацювали, втомились. Ну що ж, настав час відпочивати! Знайдіть зручне місце. Відчуйте, як втомилися руки, хай відпочивають. Ноги попрацювали, відпочивають. Тіло відпочиває. Плечі відпочивають. Шия та обличчя теж відпочивають.

"Гра з піском"

Тривалість: 10 хвилин

Набрати до рук уявний пісок. Сильно стиснувши пальці у кулак, утримати пісок у руках. Посипати коліна піском, поступово розкриваючи пальці. Струшувати пісок з рук, розслабляючи кисті та пальці. Впустити безсило руки вздовж тіла. Повторити гру з піском 2-3 рази.

Гра «Обличчя засмагає»

Тривалість: 10 хвилин

Підборіддя засмагає - підставити сонечку підборіддя, злегка розтиснути зуби та губи. Летить жучок, збирається сісти комусь із дітей на язик. Міцно закрити рота. Жучок полетів – трохи відкрити рота, полегшено видихнути повітря. Проганяючи жучка, можна енергійно рухати губами. Ніс засмагає - підставити ніс до сонця, рот напіввідкритий. Летить метелик, вибирає на чий ніс сісти. Зморщити ніс, підняти верхню губу, рот залишити напіввідкритим. Метелик полетів – розслабити м'язи губ та носа. Знову прилетів метелик, гойдається на гойдалці – рухати бровами вгору-вниз. Метелик полетів зовсім

- спати хочеться, розслаблення м'язів обличчя. Не розплющуючи очей, прийняти зручну позу. Звучить тиха, спокійна музика.

Заняття 12

Гра «Морозиво».

Тивалість: 10 хвилин

Ведучий. Я знаю, що ви любите морозиво. А тепер уявіть, що ви побували у гостях у Снігової королеви. Замерзли і стали схожі на морозиво. Тіло, руки, голова скуті холодом. Б-р-р...

Але прийшов добрий чарівник і сказав: «Заплющте очі! Покладіть руки на коліна. Вам зручно, вам нічого не заважає. Зараз почнемо розморозувати. Зігриваються і розморозжуються пальчики ніг, зігриваються і розморозжуються ступні, зігриваються і розслабляються коліна. Тепло йде від пальчиків ніг нагору, ноги теплі, вони розслаблюються.

Зігриваються пальчики рук. Пальці розслаблюються, зігриваються та розслабляються долоні. Зігриваються та розслабляються кисті рук. Тепло від кистей йде до локітків. Від локітків тепло йде до плечей. Руки теплі, розслабилися. Нам тепло. Тепло йде по всьому тілу, від живота піднімається до грудей, шиї, голови. Обличчю жарко, обличчя розслабилося, рот розплющився. Голова повисла.

А тепер потягніться вперед плічками, розплющте очі. Візьміть картку, на якій намальований чоловічок. Це ви. Червоним фломастером відзначте, де ви вперше відчули тепло. Візьміть іншу картку. І відзначте, де найбільше відчуваєте тепло зараз. Дякую! Ви молодці! З вас вийшло чудове морозиво.

Після корекційних заходів тестувальники дають зворотній зв'язок для спостереження за динамікою змін. Також було проведе усне опитування, щодо ефективності тренінгових вправ, дуже важливо було дізнатися думку підлітків, адже у цьому віці складно якось зацікавити їх. Також через один місяць була проведена бесіда з вчителями школи та з деякими батьками дітей(чії діти показала високий рівень агресивної поведінки). Після усного

опитування батьків підлітків (з високим рівнем агресивної поведінки) було з'ясовано, що тренінгові вправи позитивно вплинули на поведінку дітей.

Висновки до другого розділу

Таким чином, у даному розділі розглянуто результати емпіричного дослідження з метою виявлення рівня агресивної поведінки підлітків. Для цього створено експериментальну вибірку, що включає 40 учнів десятих класів Миколаївської спеціалізованої I-III ступенів школи № 22. У дослідженні взяли участь підлітки 15-16 років (10 клас), (врівноважена за критерієм статі).

Метою було дослідити рівень агресивної поведінки у підлітків та на основі отриманих результатів розробити програму профілактики агресивної поведінки підлітків.

Для досягнення поставленої мети емпіричного дослідження було вирішено такі завдання: визначити рівень агресивної поведінки підлітків, розробити програму з профілактики агресивної поведінки дітей 15-16 років, на основі одержаних результатів дослідження сформулювати висновки.

Відповідно до поставлених завдань емпіричне дослідження проводилося у два етапи. Методика призначена для підлітків (текст методики представлений у додатках до роботи. Наступним етапом емпіричної роботи передбачалася реалізація корекційно-розвивальної програми з профілактики агресивної поведінки підлітків. Розроблена програма спрямована на усунення причин агресивної поведінки і не зводиться до усунення зовнішніх проявів порушення розвитку. При побудові профілактичних заходів враховувалися не тільки симптоми (форми агресивних проявів, їх вираженість, ступінь відхилення), а й ставлення дітей до власної поведінки. Заняття проходили двічі на тиждень у групі. Тривалість уроку від 30 до 40 хвилин, залежно від побажань та можливостей дітей. Програма складалася з 12 занять. Усі заняття містять три частини: підготовка, основа та випуск. Перед кожною

вправою пояснюється мета, детально дається інструкція до завдання та порядок виконання. Після корекційних заходів досліджувані дають зворотній зв'язок для спостереження за динамікою змін.

ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено теоретико-емпіричний розгляд проблеми прояву агресивної поведінки у юнацькому віці. Розкриті особливості прояву агресивної поведінки школярів, її форми, види, причини виникнення, фактори, що надають значний вплив на процес формування даної форми поведінки. Розроблено діагностичний інструментарій та корекційну програму у вигляді тренінгових занять. Відповідно до завдань дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз зарубіжної та вітчизняної теорії і практики з дослідження проблеми агресивної поведінки показує, що вона являється найчастіше основним джерелом труднощів у взаємовідносинах між людьми. Ця проблема носить глобальний характер та активно обговорюється в наукових колах, де особливо підкреслюється, що агресивна поведінка з роками молодшає. Високий рівень агресивної поведінки дітей є однією з найбільш гострих проблем не тільки для педагогів і психологів, але й суспільства загалом.

Зростання агресивних тенденцій у шкільному середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем сучасного суспільства, в якому останній час істотно збільшилася кількість випадків із застосуванням фізичних та емоційних негативних впливів. При цьому непокоїть факт збільшення агресивної спрямованості проти особистості, що тягне за собою тяжкі наслідки, як для агресора, так і для його жертви.

Агресія (агресивна поведінка) є досить складним та суперечливим явищем, що має безліч форм та проявів. Більшість дітей, так чи інакше, стають жертвами агресивної поведінки чи свідками конфліктного спілкування, що можна пояснити впливом багатьох чинників. По-перше, це відбувається в сім'ях, де мало звертають один на одного уваги, не розмовляють один з одним, де порушені міжособистісні зв'язки, сімейні ролі, спостерігається багато конфліктів тощо. По-друге, не можна забувати і про

погіршення психічного та фізичного здоров'я дітей. Дані фактори, а також багато інших призводять до збільшення числа молодших школярів, що виявляють агресивну поведінку.

Основними причинами проявів агресивної поведінки у молодших школярів є: спроба привернути до себе увагу однокласників; прагнення отримати бажаний результат; бажання бути головним; захист та помста; бажання ущемити гідність іншого, щоб наголосити власну перевагу.

Існує дві форми агресивної поведінки: не деструктивна агресивна поведінка (механізм задоволення потреб, досягнення цілі та здатності до адаптації) та ворожа деструктивна (бажання завдати біль, отримати насолоду від цього).

До психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку підлітків зазвичай відносять: слабкий розвиток інтелекту та комунікативних навичок; низький рівень саморегуляції; нерозвиненість ігрової діяльності; занижена самооцінка; порушення у відносинах з однолітками.

Слід наголосити, що прояви агресивної поведінки частіше спостерігаються у ситуаціях захисту власних інтересів та відстоювання своєї переваги, коли агресивна поведінка використовується як засіб досягнення певної мети.

2. Описано особливості прояву агресії у підлітковому віці. Діти та підлітки з агресивною поведінкою часто не мають соціальних навичок. Володіння базовими соціально-емоційними навичками є важливою складовою розвитку дитини, щоб згодом відповідати професійним і соціальним вимогам. Термін соціальна компетентність узагальнює ряд центральних навичок, таких як сприйняття інших і себе (сприйняття власних і чужих почуттів, прийняття соціальної точки зору, емоційна регуляція), позитивне уявлення про себе та здатність до соціальної взаємодії (активна слухання, позитивне спілкування, співпраця та робота в команді) тощо). Ці соціальні навички можна спеціально тренувати, щоб протидіяти агресивній поведінці (Petermann, 2004).

Мета психолога – дослідити передумови індивідуальної агресії, тренувати уявлення дітей про себе та інших, розширити можливості вирішення проблем і конфліктів і запропонувати батькам допомогти їм у боротьбі з ними або спільно внести зміни в сімейну систему, щоб разом знову стало легше. Це включає усунення обструктивних викривлень сприйняття, зменшення відчуття постійної загрози, показ позитивних рішень конфліктів, відпрацювання соціальних навичок, навчання відповідного самоствердження (замість агресивної поведінки) та сприяння кооперативній поведінці.

3. Під час проведення експериментального дослідження було використано наступні емпіричні методи: тестування, констатуючий експеримент та корекційна робота (формулюючий експеримент), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження), метод математичної статистики (оцінка розбіжностей експериментальних даних. На першому етапі відповідно до теми і мети експериментального дослідження було складено наступний психодіагностичний комплекс методик: методика «Кактус», автором якої є М.А. Панфілова та призначена для виявлення стану емоційної сфери дитини, виявлення наявності агресивної поведінки, її спрямованості та інтенсивності. , анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» (Г.П. Лаврентьєва та Т.М. Титаренко), дана анкета спрямована на вимірювання рівня агресивної поведінки та призначена для дослідження. , методика «Шкала прямої та непрямой агресії», яка спрямована на визначення рівня тієї чи іншої типу агресивної поведінки в кожного учня у класі. , анкета для вчителів «Ознаки агресивної поведінки». Була сформована вибірка та використан метод рандомізації

Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Миколаївської спеціалізованої школи I-III ступенів № 22. Вибірку дослідження склали 40 учнів десятих класів, 15 хлопців та 25 дівчат віком 15-16 років. На наступному етапі нашого дослідження було розроблено корекційну програму у форматі тренінгів.

4. Експериментально вивчено особливості прояву агресивної поведінки в юнацькому віці. Зокрема, отримано наступні результати, за методикою «Кактус» ознаки агресивної поведінки в виявлено у 37,5% від загальної вибірки. За методикою «Шкала прямої та непрямой агресії» [54], автором якої є К. Бьорквест із співавторами, що спрямована на визначення рівня того чи іншого типу агресивного поведінки в кожного учня у класі. Як показано у п.1.2. саме фізична, вербальна і непрямая агресія найбільш властиві дітям підліткового віку, саме тому ці типи агресії були більш детально досліджені. Результати дослідження за цією методикою продемонстрували, що у 7,5% досліджуваних високий рівень фізичної, 10% мають проблеми з вербальною агресією та у 7,5% спотерігається непрямая агресивна поведінка. Отже, майже половина показала середній рівень агресивної поведінки.

Таким чином, за допомогою психодіагностичного комплексу методик був досліджений рівень агресивної поведінки підлітків, що дало змогу перейти до створення корекційно-розвивальної програми з профілактики агресивної поведінки.

5. Створено корекційно-розвивальну програму щодо зниження та профілактики агресивної поведінки у дітей підліткового віку. Розроблена робота з профілактики агресивної поведінки підлітків спрямована на усунення причин агресивної поведінки, вона не обмежується лише зняттям зовнішніх проявів порушеного розвитку. При розробці програми профілактичних заходів враховувалася не лише симптоматика (форми агресивних проявів, їх тяжкість, ступінь відхилення), а й ставлення дітей до власної поведінки. В якості найбільш ефективного засобу профілактики у підлітковому віці було обрано ігрову діяльність. Тривалість заняття від 30 до 40 хвилин залежно від бажання та працездатності дітей. Програма складається із 12 занять. Усі заняття складаються з трьох частин: підготовчої, основної та заключної. Перед кожною вправою пояснюється мета, докладно викладається інструкція до завдання та процедура проведення. Після

проведення корекційних заходів досліджувані давали зворотній зв'язок задля спостереження динаміки змін.

Вибрані діагностичні матеріали, що використовуються для оцінки рівня агресивної поведінки підлітків відповідають таким вимогам як: адекватність методик цілям та завданням дослідження; теоретична обґрунтованість діагностичної спрямованості методик; адекватність методів (процедур, змісту конкретних завдань та рівня їх складності) віковим та соціокультурним особливостям оцінюваних груп учнів; валідність та надійність застосовуваних методик.

За результатами виконаної роботи, можемо зробити висновок, що зниженню рівня агресивної поведінки підлітків буде сприяти систематична профілактична робота з ними у формі тренінгу. У рамках даної роботи вони більше дізнаються про природу агресивної поведінки, про види та її прояви, про можливість використання методів саморегуляції спрямованих на зниження негативних реакцій, що згодом призводять до агресивної поведінки. Також вони зможуть навчитися контролювати свої негативні емоції, навчитися ефективно взаємодіяти один з одним.

Дана робота може бути продовжена в ракурсі вивчення та корекції агресивної поведінки підлітків. Результати даного дослідження можуть бути основою для подальшої розробки теми у цьому напрямку. Створена корекційна програма може бути використана практичними психологами та вчителями при підготовці класних годин, конкурсів, тренінгів для старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г.С. Психологічне консультування: теорія та досвід. Навч. посібник. М.: Академія, 2000. 240 с.
2. Андрєєва, Г.М. Соціальна психологія. М.: 2008. 429с.
3. Аронсон, Еге. Громадська тварина. Введення у соціальну психологію. М.: Аспект-Прес, 2003. 517с.
4. Бандура А. Підліткова агресія. Вивчення впливу виховання та сімейних відносин. М.: Вид-во «Ексмо прес». 2000. 43с
5. Бандура А. Теорія соціального навчання. СПб.: Євразія, 2000. 320с.
6. Басс А.Г. Психологія агресії. *Запитання психології*. № 3, 2005. 117с.
7. Білоцерковець, Н.І. Особливості корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку засобами дозвільної діяльності. *Навчання та виховання: методики та практика*. 2014. №5. С.25.
8. Бендер, П.У. Лідерство зсередини. М., 2005. 236 с.
9. Берковіц Л. Агресія. Причини, наслідки та контроль. СПб.: Прайм-Євроснак, 2011. 510с.
10. Бітянова М.Р. Соціальна психологія: навчальний посібник. СПб.: Пітер, 2010. - 368с.
11. Бойко, І.Б. Прояви агресивності неповнолітніх засуджених жіночої статі. <http://www.vorpsy.ru/issues/1993/934/934027.htm>. (Дата звернення: 10.02.2022).
12. Бреслав, Г.Е. Психологічна корекція дитячої та підліткової агресивності. СПб.: Мова, 2002. 97с.
13. Берон, Р. Агресія: навч. посібник для студентів та аспірантів психол. 2-е міжнар. вид. СПб.: Пітер, 2001. 352с.
14. Гербеєв, Ю.В. Система перевиховання дітей в умовах спеціальної школи. СПб. 2003.

15. Горшечнікова, Т.Б. Причини агресивної поведінки у молодших школярів та підлітків. psyinfo.ru/ru/service/conf/asoc.php (Дата звернення 02.02.2022).
16. Дохнадзе, Н.А. Психолого-педагогічні умови попередження та корекції агресивної поведінки молодших школярів [Електронний ресурс]. *Вісник Московського державного лінгвістичного університету*. 2011.
17. Дубінко, Н.А. Вплив когнітивних процесів на прояв агресивності у дитячому віці. *Запитання психології*. 2000. №1. С.53-57.
18. Єніколопов, С.М. Поняття агресії у сучасній психології. *Прикладна психологія*. 2001. № 1.
19. Єнікополов, С.М. Порочне коло. Агресивна дитина. *Шкільний психолог*. 2001. № 18. С.14.
20. Жарова, М.М. Проблема агресивності у контексті ідей філософської антропології. Автореф. дис. ... канд. Філософ. наук, Ростов - н / Д, 2001. 30с.
21. Звонова, Є В. Методологія та методи педагогічного дослідження. Коломна, 2004.
22. Істратова, О.М. Діагностика та корекція агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. <http://www.dslib.net/psixologia-vozzrasta/istratova-diagnostika-i-korrekcijaagressivno-povedenija-u-detej-doshkolnoho-vozzrasta.html>. (Дата звернень: 15.02.2022).
23. Істратова, О.М. Практикум з дитячої психокорекції: ігри, вправи, техніки Ростов н / Д: Фенікс, 2007. 349с.
24. Коркунов, В.В. Аналіз теоретичної розробленості проблеми порушення поведінки при інтелектуальній недостатності у учнів. *Спеціальна освіта*. №4. 2004.
25. Ксьонзова, Г.Ю. Психологія виховної діяльності вчителя та класного керівника, 2004
26. Лапшина, Л.В. Сучасні проблеми профілактики агресивного поведінки молодших школярів. *Збірники конференцій НДЦ Соціосфера*. 2015.

27. Левітов, Н.Д. Психологічний стан агресії. *Шкільний психолог.* - 2009. № 6.
28. Лоренц, К. Агресія (так зване «зло»). М., 2013. - 269с.
29. Малишев, К. Профілактика та корекція девіантної поведінки. М., 2003.
30. Мінаєва, В.М. Психолого-педагогічний практикум. М., 2009.
31. Михайлова, О.Ю. Кримінальна сексуальна агресія: теоретикометодологічний підхід. Ростов н / Д.: Вид-во Зріст. Ун-та, 2000. 150с.
32. Можгінський, Ю.Б. Агресивність дітей та підлітків. Розпізнавання, лікування, профілактика. СПб.: Когніто-Центр, 2008. - 184 с.
33. Мочалова, І.А. Педагогічні умови профілактики агресивності дітей молодшого шкільного віку в освітньому установі. *Світ наукових відкриттів: матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф.* М., 2015
34. Овчарова, Р.В. Практична психологія у початковій школі. М., 2002.
35. Панфілова, М.А. Графічна методика «Кактус». *Обруч*, № 5, 2002. С.12-13.
36. Панцупов, А.Я. Профілактика конфліктів у шкільному колективі. М., 2003.
37. Паренс, Г.А. Агресія наших дітей: навчальний посібник. М.: Форум, 2007.
38. Первін, Л. Психологія особистості. Теорія та дослідження. М.: Аспект Прес, 2001. 608с.
39. Поспішіль, К. Особливості агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю. СПб., 2010.
40. Реан, А.А. Агресія та агресивність особи. *Психологічний журнал.* Т.17, 2010. №5. С.3-15.
41. Реан, А.А. Соціальна педагогічна психологія. СПб.: Пітер, 2000.
42. Рогов, Є.І. Настільна книга практичного психолога. М., 2011.

43. Рожкова М.І. Виховання важкої дитини: діти з девіантною поведінкою. М., 2001.
44. Рум'янцева, Т.Г. Агресія: проблеми та пошуки у західній філософії та науці. <http://www.aquarun.ru/psih/agr/agr3.html>. (Дата звернення: 01.02.2022).
45. Рум'янцева, Т.Т. Поняття про агресивність у сучасній та зарубіжній психології. *Питання психології*. 2011. №1. С.81.
46. Савіна, В.С. Особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. <http://www.psyhodic.ru/arc.php?page=1441>. (Дата звернення: 29.01.2022).
47. Сільченко, К. Психологія людської агресивності: хрестоматія. М., 2005.
48. Семенюк, Л.М. Психологічні особливості агресивного поведінки підлітків та умови його корекції. Москва-Вороніж. 2006. С.17.
49. Смирнова, Т.П. Психологічна корекція агресивної поведінки дітей. Ростов н / Д, 2010.
50. Соловійова, С.В. Профілактика порушень поведінки розумово відсталих учнів., 2008.
51. Урунтаєва, Г.А. Практикум з дитячої психології. <http://www.twirpx.com/file/506507/>. (Дата звернення: 14.12.2.105).
52. Фрейд, З. Я та Воно: Твори М.: ЗАТ Видавництво ЕСМО – Прес; Харків: Видавництво "Фолно", 1998. - 1040с.
53. Фромм, Е. Анатомія людської деструктивності. М.: 2004. 78с.
54. Фурманов, І.А. Агресія та насильство: діагностика, профілактика та корекція. СПб., Мова, 2007.
55. Фурманов, І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика та корекція. М.: Просвітництво. 2008. 360с.
56. Фурманов, І.А. Психологія дітей із порушеннями поведінки І.А. М., 2004.

57. Хекхаузен, Х. Мотивація та діяльність: навч. посібник для студентів вузів, які навчаються за напрямом та спеціальностями "Психологія", "Клінічна психологія". 2-ге вид. - СПб. [та ін.]: Пітер, 2003.
58. Шаблінський І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні 2004. № 5 (8).С. 82-91
59. Шайгородський Ю. Агресія. Політологія: навч. енциклопед. словн.-довідн. для студ. ВНЗ. Львів: «Новий Світ–2000», 2014.С. 15–16.
60. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. К., 2007. 640 с.
61. Шнейдер, Л.Б. Девіантна поведінка дітей та підлітків. М., 2005.
62. Aman MG, Bukstein OG, Gadow KD, Arnold LE, Molina BSG, McNamara NK, Rundberg-Rivera EV, Li X, Kipp H, Schneider J, Butter EM, Baker J, Sprafkin J, Rice RR, Jr, Bangalore SS, Farmer CA, Austin AB, Buchan-Page KA, Brown NV, Hurt EA, Grondhuis SN, Findling RL: What does risperidone add to parent training and stimulant for severe aggression in child attention-deficit/hyperactivity disorder? J Am Acad Child Adolesc Psychiatry 53:47–60.e41, 2014
63. Barkley, R.A., Edwards, G.H. & Robin, A.L. Defiant teens. A clinicians manual for assessment and family intervention. New York: Guilford. 1999.
64. Henggeler, S.W., Schoenwald, S.K., Borduin, C.M., Rowland, M.D. & Cunningham, P.B. Multisystemic treatment of antisocial behavior in children and adolescents. New York: Guilford. 1998.
65. Meier, U. & Tillmann, K.-J. Gewalt in der Schule importiert oder selbstproduziert? Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie 2000. 49, 36-52
66. Moffitt, T.E., Caspi, A., Rutter, M. & Silva, P.A. Sex differences in antisocial behavior: Conduct disorder, delinquency and violence in the Dunedin Longitudinal Study. Cambridge: Cambridge University Press. 2001.
67. Payton, J.W., Wardlaw, D.M., Graczyk, P.A., Bloodworth, M.R., Tompsett, C.J. & Weissberg, R.P. Social and emotional learning: a framework for

promoting mental health and reducing risk behaviours in children and youth. *Journal of School Health*. 2000.,179-185.

68. Petermann, F. Umgang mit aggressiv-dissozialen Jugendlichen. 2004.

69. Petermann, F. & Petermann, U. Training mit aggressiven Kindern. Basel: Beltz Verlag. 2005.

70. Scheithauer, H. & Petermann, F. Aggression. In F. Petermann (Hrsg.). *Lehrbuch der Klinischen Kinderpsychologie und -psychotherapie*. Göttingen: Hogrefe. 2002.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика "Кактус" (М.А. Панфілова)

Матеріал: папір (формат А4), олівець.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус, такий, який ти його собі уявляєш!»

Питання та додаткові пояснення не допускаються. Дитині дається стільки часу, скільки їй необхідно. Після завершення малювання з дитиною проводиться розмова.

Розмова:

Кактус домашній чи дикий?

Його можна доторкнутися?

Кактусу подобається, коли його доглядають?

Яктус має сусідів?

Які рослини його сусіди?

Коли кактус виросте, що зміниться?

Інтерпретація:

Агресія: наявність голок, голки довгі, сильно стирчать та близько розташовані.

Імпульсивність: уривчасті лінії, сильний тиск.

Егоцентризм: великий малюнок, у центрі листа.

Залежність, невпевненість: маленькі малюнок внизу аркуша.

Демонстративність, відкритість: наявність відростків, що виступають, незвичайність форм.

Прихованість, обережність: розташування зигзагів за контуром або всередині кактусу.

Оптимізм: використання яскравих кольорів.

Тривога: використання темних кольорів, внутрішньої штрихування, уривчасті лінії.

Жіночність: наявність прикрас, кольорів, м'яких ліній, форм.

Екстравертованість: наявність інших кактусів, квітів.

Інтровертованість: зображено лише один кактус.

Прагнення домашнього захисту: наявність квіткового горщика.

Прагнення до самотності: зображений дикорослий кактус.

**Анкети для батьків «Критерії агресивності у дитини» (Г.П.
Лаврентьєва, Т.М. Титаренко)**

1. Іноді здається, що в нього вселився злий дух.
2. Він не може промовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось завдає йому зло, він обов'язково намагається відплатити тим самим.
4. Іноді йому без жодної причини хочеться вилаятися.
5. Буває, що він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, потрошить.
6. Іноді він так наполягає на чомусь, що оточуючі втрачають терпіння.
7. Він не проти подразнити тварин.
8. Переперечити його важко.
9. Дуже сердиться, коли йому здається, що хтось над ним жартує.
10. Іноді в нього спалахує бажання зробити щось погане, що шокує оточуючих.
11. У відповідь звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком буркотливий.
13. Сприймає себе як самостійного та рішучого.
14. Любить бути першим, командувати, підпорядковувати собі інших.
15. Невдачі викликають у нього сильне роздратування, бажання знайти винних.
16. Легко свариться, вступає у бійку.
17. Намагається спілкуватися з молодшими та фізично слабшими.
18. У нього нерідкі напади похмурої дратівливості.
19. Не зважає на однолітків, не поступається, не ділиться.
20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає найкраще.

Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження оцінюється на 1 бал.

Висока агресивність – 15-20 балів.

Середня агресивність – 7-14 балів.

Низька агресивність – 1-6 балів.

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії»

Ім'я, прізвище однокласника _____

Обведи гуртком цифру, яка відповідає твоїй думці.

0 – ніколи

1 – рідко

2 – іноді

3 – досить часто

4 – дуже рідко

1 Б'є однокласників 0 1 2 3 4

2 Не приймає до своєї компанії 0 1 2 3 4

3 Кричить на товариша або сперечається з ним 0 1 2 3 4

4 З помсти заводить дружбу з іншими дітьми 0 1 2 3 4

5 Піне (б'є ногою) іншу людину 0 1 2 3 4

6 Не звертає на товариша увагу 0 1 2 3 4

7 Ображає інших 0 1 2 3 4

8 Пліткує про те, на кого сердиться 0 1 2 3 4

9 Ставить підніжки 0 1 2 3 4

10 Намовляє на інших, розповідає про них гидоти 0 1 2 3 4

11 Кажє, що збирається когось образити 0 1 2 3 4

12 Замишляє потихеньку комусь нашкодити 0 1 2 3 4

13 Тхається 0 1 2 3 4

14 Говорить погано про товариша за його спиною 0 1 2 3 4

15 0 1 2 3 4

16 Пропонує іншим: «Давайте не будемо з ним дружити» 0 1 2 3 4

17 Відбирає щось у однокласників 0 1 2 3 4

18 Видає чужі секрети 0 1 2 3 4

19 Дражниться 0 1 2 3 4

20 Пише образливі записки 0 1 2 3 4

21 Валить інших на підлогу 0 1 2 3 4

22 Сварить зачіску чи одяг товаришів 0 1 2 3 4

23 Смикає за волосся або одяг 0 1 2 3 4

24 Підмовляє однокласників проти того, на кого гнівається 0 1 2 3 4

Ключ:

Фізична агресія - пункти 1, 5, 9, 13, 17, 21, 23

Вербальна агресія - пункти 3, 7, 11, 15, 19

Непряма агресія – пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24

Анкети для вчителя «Ознаки агресивності»

- 1 Часом у нього вселяється «злий дух»
- 2 Він не може промовчати, коли чимось незадоволений
- 3 Коли хтось завдає йому зло, він намагається відплатити йому тим самим.
- 4 Іноді йому без жодної причини хочеться вилаятися
- 5 Буває, що він із задоволенням ламає речі та рве книги
- 6 Іноді він так наполягає на своєму, що оточуючі втрачають терпіння.
- 7 Він не проти подразнити тварин
- 8 Дуже сердиться, коли хтось жартує з нього
- 9 Здається, що іноді в нього спалахує бажання зробити щось погане, шокувати оточуючих
- У відповідь на звичайні прохання прагне все зробити навпаки
- 11 Часто буває бурчливий
- 12 Завжди сприймає себе як самостійного та рішучого людини
- 13 Любить бути першим, командувати, підкоряти собі волю інших
- 14 Невдачі викликають у нього сильне роздратування, він починає шукати винних
- 15 Легко свариться, часто вступає у бійки
- 16 Намагається спілкуватися з молодшими та фізично слабкішими дітьми
- 17 У нього нерідко бувають періоди похмурої дратівливості
- 18 Він часто не зважає на однолітків, не поступається, не ділиться
- 19 Він завжди впевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших

Оцінка результатів:

Позитивна відповідь за кожним твердженням оцінюється в 1 бал.

Підрахуйте, скільки тверджень, на вашу думку, може бути віднесено до вашої дитини.

15 – 19 балів – високий рівень агресивності.

7 – 14 балів – середній рівень агресивності.

1 – 6 балів – низький рівень агресивності.